ВІСТНИК

МІСЯЧНИК ЛІТЕРАТУРИ, МИСТЕЦТВА, НАУКИ Й ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ.

ЗМІСТ:

Стефанович: До книги „Кінецьсвітне“ 481
Качук: Діточе віно 483
„ Аби не дати... 484
Соболєв: Липень 1914 р. у Петербурзі 487
Остання приязнь Наполєона 497
Реш-Лозовський: Johannes Volkelt про естетику трагедії 520
ерт Н. Касон: Про успішність у бізнесі 528
М. П. Драгоманов в оцінці москвофілів та москалів . . 547
Ст. Льозан: Як повстав суд Лінча? 555
О. Думін: До початків організації Наддніпрянських Січових Стрільців 557
В. Заморський: Відгук еспанської війни на американському континенті 562
Н. Геркен-Русова: Завдання і організація героїчного театру . 567
Д. Д.: Зрада амфіктіонів . . . 591
М. Л.: З пресового фільму . . 599
Бібліографія 602
Від Адміністрації 606

НИК VI ТОМ III

ЖКА 7-8 ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ

1938

Адреса редакції й адміністрації: ЛЬВІВ, Чарнецького 26 м. 21.
Чекове конто П. К. О. 500·371.

Відновляйте передплату на 1938 рік!

Передплата на „ВІСТНИК“

в краю виносить:
квартально — зл. 6.60; піврічно — 12; річно — 23 **платні згори.** Ціна окремої книжки — зл. 2.20. Для заграниці: річно зл. 30 або рівновартість в чужій валюті.

Квартальника Вістника

в 1938 р. вийде, як дотепер, 4 книжки в ціні від зл. 1 до зл. 2.

Річна передплата виносить зл. 4 платних згори.
Для закордону зл. 5.

Річна передплата „Квартальника“ для передплатників „Вістника“ виносить половину.

АДРЕСА: **Львів, Чарнецького 26 м. 21.**
ЧЕКОВЕ КОНТО **500.371.**

Відновлений журнал молодих **ДОРОГА**
виходить у Львові, Ґродзіцьких 1. III.
„Дорога“ — вияв поривів, думок, почувань і стремлінь молодого українського покоління.
Річна передплата 2 зл., для закордону 3·50, для Америки й Канади 1 дол. — Гроші слати розр. переказом ч. 264.
Останнє число приносить м. ін. статті і замітки Р. Лісового, М. Андрусяка, А. Княжинського, О. Штуля, поезії З. Кравцівної, Ліди Мак.

ЧИТАЙТЕ! ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

Одинокий під сучасну пору періодичний студентський орган

Студентський Вістник

що на днях почав виходити у Львові.

Замовлення й гроші на перше число за липень-серпень слати на адресу: „Студентський Вістник“, Львів, Міцкевича 11, або чековими переказами Пром-банку з дописком „Студ. Вістник“ — Ціна сього числа 70 сот. — Передплата до кінця сього року тільки 2.50 зл.

III
П-12531/1938
Р.6 кн.7-8
38437

Олекса Стефанович

До книги „Кінецьсвітнє“

I

Впадіте на земське лоно
І слух приклоніте земно: —
Гуде, як во время оно,
Гуде, як атлянтам, темно.

І води гудуть і хмари
В огнях по найвищі клу́би...
Гудуть, як софари кари,
Гудуть, як загуби труби.

Гучніше, могу́тніш гули —
Буре́мніше древні сили...
За те, що Сонце забули,
За те, що Серце забили.

II ВЕЛИКОДНЄ

Впади, годино Великодня,
Мечем, що на́впіл ростина!
Хай вишина і глибина —
Одна сторокотна безодня!

Хай задвижить земля і море,
Возстане воздух і вогонь!
Гори́ від ярости й холонь,
Господній праведний тероре!

Спали, Господарю, всі бруди,
Всю землю вичисти вогнем!
Своєї пристрасти мечем
Пройди крізь лоно аж у груди!

Торкнись душі — і хай під лезом
Уся подвигнеться вона...
Нехай сколишеться до дна,
В святий поверженная безум!...

Львівська державна наукова бібліотека
№ П 4280

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Як древлє, вибагри обійми,
Розверзи землю, як колись —
Глибоко лезом затопись
І цілу ніч його не вийми!...

Витрушуй трясцею трусоти,
Потопи токами змивай,
Стомітлим вітром вимітай,
Пали вогнем її скверноти!...

Нехай, забувши стрим еліпси,
Стрімить у буряную глиб, —
Вся — Атлянтіди смолоскип,
Вся — смолоскип Апокаліпси!...

Одправся, всенощно остання,
Грозою сповнена ущерть, —
І, смертію поправши смерть,
Яви зорю Ізмертвихвстання!

III

Возстала і лик закрила
Десниця, набрякла гнівом...
Вітри розгорнули крила
І крикнули чорним Дивом...

Вирує, сурмить повітря,
Насовують хмари-обри...
Цинобри на спад — не відра, —
Проллялись цебри цинобри...

Здріжали стовпи й колони —
Й кладуть хмаросяжні мури
Такі громохкі поклони,
Що чола від них — на цури...

Вже холод у душах голих,
Вже кроки у вас — непевні? —
А цеж лише перший сколих,
Це лиш ворухнувся древній!

Василь Ткачук

Діточе віно

Світ став ясний і теплий, рай усім отворився на землі. Лиш Марчисі ні, бо на її нивку, що то в чужі руки перейшла за довги, заїхали якісь сторонські пару кіньми і скинули борони, колісницю, а до плуга запрягли буйно-гривих.

А як погонич чвахнув батогом, коні пруднулись, земля чірснула і теплою парою дихнула, тоді Марчиха підкасала запаску й бігла по дітвору. Одно замурзане витягала з окопа, друге брала на руки, третє само бігло за ногами.

Дітей поклала на межі.

— Стійте і не втікайте! Дивіться, щоб ви мали що розповідати. Добре пантруйте!

Тай підбігла до тих сторонських.

Обома жилавими руками зловила за »капейстри«.

— Не мете орати, ні! Я казала, що то діточе віно, я говорила, аби не ліцитували, казала я, що не будуть пожитку мати!

— Пусти коні, кажу!

— Не пущу коні, не дам орати, бо до сеї землиці ніхто права не мав мати, лиш отсі сироти малі. А як забрали без права, я сама найду право! Що? Сим не належиться на світі жити? Га?

І показувала на троє малих, що стулилися до купки. У хлопчиків голі коліна, в дівчинки крізь драну сороччину кукало худеньке тіло, а на довгобразім личку кости й носик загострився. Всі побільшеними очками дивилися то на бліду неню, то на червоних, як індики, сторонських.

Потерпали, що сі страшні, люті і понурі вуйки будуть неню бити.

Сторонські зуби закусували.

Дітей страх міцно-міцно до купи стискав. А як побачили, що один перевернув очі, підійшов до нені, тоді вони відбігли назад і тряслися, як листки на вітрі.

З широкого рота карбулялася погроза:

— Пусти коні, кажу, бо істиком потягну по крижах!

— Аби ти мене й вбив, таки не вступлюся! Ти, жидівський наймите. А ти чій, а ти зпід якої стріхи вийшов, що так твердо берешся, за чужим обстаєш? Га-а?!

Сторонський пробував відірвати Марчиху від коней. Вона пустилася сама, але лягла впоперек, перед кіньми.

— А тепер, як не боїшся Бога, то переїдь кіньми, тай стратуй на кавалки — все мені одно! Муку, а не життя мала! Дітям своїм иншого життя багну!

Побачили се діти і з вереском утікали, а люди з ґрунтів збігалися та дивувалися.

— Мой, а що ви хочете від бідної молодиці?
— Аді юрати не дає!
— А це ваше?
— Ні, жидівське!
— Ну, то чого так крепко беретеся?
— Га, бо днина пропаде!
— Мой, дайте спокій! — погрозив Марчишин сусід, а її підвів.

Сторонські безрадно стояли.

Потім люто все поскидали на віз, коні запрягли, капелюхи на очі натисли, чвахнули батогом і пігнали в свою дорогу.

Потім і люди розходились.

Марчиха діти збирала і сідала з ними на ниві.

За плечима сади цвіли й пахли, перед ними ліси зеленіли, потоки шуміли.

Загорнула дітей в руки. Поховала, наче птаха свої малі під довгі крила.

І щось довго-довго їм шептала...

Василь Ткачук

Аби не дати...

I

На село крилатою птахою злетіла новина. Мужикам стала клином у голові. Та Мочара, що то верби, ніби ймившись за руки, оббігали її, танцювали аркана — та землиця має йти в чужі руки.

І чорти в бзині замовкли, відьми притаїлись, усі нечисті сили втихли, як почули, що мужики розсердились. А мужики у голос виповідали, що їх болить.

— Приходять, без пардону забирають твою землицю, а ти й права не маєш противитись!

— Ая, ая! А як щось скажеш, то з тобою роблять свій порядок!

— Йде світ у переміт!

Так говорили ті, що замолоду звикли над широкими нивами топірцями вимахувати, або в ліщині в сопілки вигравати; звикли на щезників, опирів чатувати та й чигати, де гроші горять.

II

Йшли люди до церкви. Одні молитись, другі росказів послухати йшли.

Ех, якби так ті липи, що біля церкви, відчитали ті про-

токоли, що вони щонеділі записують на своїх листах — не один за голову ймився б — помахавби з дива.

По Службі Божій гикавий десятник став під липами, перед великим збором.

— Люди! У в-в-вівторок, при-при-приїдуть Мочару забирати. Треба всім, х-х-хто до неї право має, при-при-прийти п-п-підписатися, що до неї діла н-н-не мають. Р-р-росказ то р-р-росказ!

Мужики з прилизаними гривками та з рясними приділками гапойкнули.

Захитались їх голови від сього росказу, як соняшники від вітру. Розговорились, наче громи в осені, як дуби проти бурі.

— То нічого не гадай, нічого не кажи, лиш упережи бучарою, аби поперек лус! Най стогнуть, най нашого не кивають!

А баби:

— Потихо, ґаздоньки, потихо говоріть!

— Аби свідків не було, тогди розправу робіть!

Знова мужики:

— Вже ми самі примудруємо, аби було добре. Ой, так!

— Примудруємо! — гомін стелився левадами, бавками, а в рипах у лісі губився.

— Ая, ая! — так, наче собі підгумкувала пташня.

III

Вівторок...

За Петром Олексиним повернув »тяжкий ворог« Михайло Сук.

— Петре, мали ми між собою гнів, най він щезає. Тягали себе за гриви, лупились по морді — забудьмо то все. Гайда на Мочару.

— Михайле, соколику! Не гаразди заставили нас ворогувати. Вибачай, тай дякую, що ти повернув.

І міцно-туго обіймились.

Потім натискали крисані, моцували — потискали череси, защіпкувалися, аби волохаті груди не вишкірювалися і йшли, як вовки.

— Аді, любко, сі вже добрі!

— Аякже, тота земличка і сварку вчинить і злагоду зробить. Та наша землиця!

На Мочарі застали богато ґаздів, що поприперались до вербів і лиш позирали й лиш наслухали і лиш ждали, коли вкотиться повіз з панами на Мочару.

Очі всіх блестіли, чола ясніли, вуста тихцем: »Бунт! Бунт!« — шептали.

...Згори, дорогою котився повіз. Батіг голосно ляцав, коні фуркотіли, а два панки аж поставали. Руки клали на

чола, щоб сонце не разило, аби добре виділи, аби знали, чи се їм здається, чи привиджується, чи справді на Мочарі сила-силенна народу наплило? Ай, справді!

— Гей, люди, а чогож то ви тут зібрались, чогож позбігались? — з дороги питалися.

— А посходились ми, аби свою кервавицю не дати, аби вратувати, аби сю землю — Мочару нікому не дати.

— Аби не дати! — юрба повторила.

Сонце, що чомусь досі сиділо за хмарою, виповзало й сміялося золотим сміхом.

Живчики в панків розтакалися пантарками. Мужицька постанова їм убилася в серця мечами.

Найстарша баба в селі Федориха плеснула в долоні, хоч і не кушала сливовиці.

— Щось таки, любчики-панчики, варта наші прості люди. Аякже! Та бож і ви не пхайтеся до нашої землички, бо ваші голови й руки до письма, а наші небожата до неї. Так-так! Ми на ваші крісла не йдемо сідати, вам не відбираємо ваше — не відбирайте нам наше. Аякже, саракі! Вбертайте коні й їдьте собі з Богом, тай з нашими не шукайте гудза, бо то твердий нарід тай завзятий! Аякже!..

— Люди, ми вам задурно не хочемо забрати землю! Тим, що належиться, пайки заплатимо!

— Не хочемо грошей, не дамо землі!

— Не дамо! — загомоніли враз.

А жита й пшениці, начеб за те їм поклонились, а трави й чічки до землі похилились.

— Так ви ось як?!

— Попамятаєте!

Сопіли й товкалися на сидження, аж рейсори кричали.

— Мой-мой, не грозіть!

— Не будьте моцні!

Метушилися мужики.

А як візник завернув коні, тричі траснув батогом, і як коні бігли й брали голови між передні ноги, тоді всі розходились. Під їхні ноги клався сором, що то ті, що приїздили, загубили; клався, ластився, як боязливе цуценя, щоб його не копали, не столочили.

Йшли певно.

На воротах на них ждало сонце.

Юрій Соболєв

Липень 1914 р. у Петербурзі

ВІД РЕДАКЦІЇ: Низше містимо в перекладі уривок з роману Соболєва „Капітальний ремонт", який вийшов в 1934 р. і присвячений головним чином висвітленню шляхів революційної пропаґанди в царській російській маринарці. Роман Соболєва протягом кількох років користувався шаленим успіхом у совєтської критики. „Капітальний ремонт" залюбки ставили поруч з „Петром Великим" Ал. Толстого, аж доки нарешті недавно відкрили небезпечні для існування сталінського режиму сторони сього роману. Тоді раптом замовкли літаври і тулюмбаси совкритики й настала зловісна тиша.

У високім липневім небі, неправдоподібно-синім, неначе на ярких барвних листівках, велично застигли круторебрі ватні хмари. Під ними дві непорушні гострі шпади подвійних ґвардійських вартових — ігла Адміралтії і вістря Петропавлівської фортеці, — охороняли важку корону Ісаківського собору; золото іскрилося в небі, зриваючись з них дрібним, засліплюючим очі пилом. Санкт-Петер-бурх давав сонцеві парадну авдієнцію у своїй пишній троновій салі.

Палаци, насаджені грубими перлинами на ґранітову нитку набережної, ховалися у темнім оксамитовім футералі своїх городів. Муарові орденські бинди переплутаних каналів охоплювали застібки мостів без ліку. Широку синю бинду Неви столиця одягла собі через рамено, яко приналежний їй орден св. Андрія Первозваного. Бані соборів блищали в мармуровій оправі своїх кольон, подібні до діямантів на подарованих цісаревою перстенях. Важкі золоті літери шильдів банків та торговельних підприємств порозкочувалися по місті червінцями, що висипалися з недбало одкритого гаманця вельможи. Дільниці рівні наче паркетова шахівниця; майдани гладкі наче постаменти памятників великих дій і осіб імперії; проспекти прості й широкі, наче жолоби, що проведені від ліцеїв, університетів та академій на простір російської рівнини, на яку вони віками спрямовують повінь ґубернаторів, прокураторів, архиєреїв, земських начальників, офіцерів, банкирів та меркаторів, — так стояло воно біля моря, місто імперії, так часто оспіване і призвичаєне до хвальби, примушувало думати про себе не инакше, як пишними двірськими образами

Пароплав з Кронштадту повільно плескав колесами, задушливо придихуючи при кождім їх повороті. Вода витікала зпопід них жовта й каламутна; здавалося, що вона має бути неприємно тепла, як у вистигаючій купелі і має пахнути кво-

ло й вохко: старим шматтям і обливками нечистого кімнатного тіла. Море стояло перед ґанком столиці як неприбрана плоска купа бруду і відпадків величезного міста.

Але вода видавалася такою лише навколо корабля; коли піднести очі в далину, Маркізова калюжа знову ставала морем; сонце вдягало її срібним панцирем, а небо барвило глибокою синьою фарбою. Так утворювалися гідні рямці для золота, ґраніту та бруків.

Се був фальсифікат. Але столиця давно призвичаїлася до підроблень і не помічала їх, як людина не помічає штучного зуба у власнім роті, намацуючи його инколи язиком: чи то не він болить? Починаючи з розведеного водою молока ферми Бенуа (постачання двора його величности і обивательських мешкань) і кінчаючи нестерпними гордощами цісарського орла на штандарті Зимового Палацу, — підробка, груба чи вміла, переповнювала столицю, надаючи їй безсоромний блиск тет'-івських перлів, що ними петербурзькі дами осліплювали провінціялів. За сим фальшивим блиском тверезий зір міг легко простежити ту темну межу, яка яскраво позначалася на пахучій шкірі цісаревої Елізабети, коли по скінченні пишної авдієнції чужоземних послів, здіймали з неї тяжке грезетове убрання: довгими місяцями немите тіло цариці різко відокремлювалось від шиї та рамен, що їх на показ Европі виставляв виріз на убранні. Цариця не радо ходила до лазні, — перед Різдвом та Великоднем.

Так і столиця прикривала ґранітом та мармором свій незнищимий російський вошивий бруд, жебрацтво, неуцтво та сваволю пана над кріпаками. Покриті ґранітом її канали смерділи страшним смородом обивательських відходків. Пишна красуня Нева напоювала острови та окраїни міста нерозведеною холєрною наливкою, очищуючи фільтрами лише воду центральної частини міста. Під безлюдним паркетовим простором панських мешкань вогко пріли у сутеринах сто пятьдесять тисяч покутних мешканців з цвинтарною нормою житлової площі в 1 — 2 метри на особу. Двадцять дві тисячі зареєстрованих жебраків прикрашали своїми лахами паперті соборів, в яких на стопудових з дутого срібла іконостасах визирало з поза кольон коштовного ляпіс-лязуру обличя Цариці Небесної, оточене сяйвом з самоцвітів, вартістю в сотки тисяч рублів. Палаци, збудовані за податки, ошукували перехожих царською величю своїх кольон та пишнотою величезних фасадів. Але тільки дурний провінціял з тремтінням поглядав на них, побожно уявляючи собі поза їх мурами таємниче життя великих князів царської крови: палаци давно вже високопоставлені гандлярі поспродували назад державному скарбові.

Фальсифікатами столиця була переповнена вкрай. Брук Ізмайлівського проспекту тремтів від твердого кроку переходячої ґвардійської роти; мусянжевий янгол памятника Слави, зпоза кольони з пяти рядів турецьких гармат, благословляв роту лавровим вінцем, — і армія видавалася непереможною

(хоч армія була та самісенька, яку десять років тому на тріски посікли японці), а турецька кампанія — тріюмфом (хоча Дарданелі по старому залишилися в турецькім посіданні).

Так стояло воно над морем, місто імперії, ошукуючи, зраджуючи, вішаючи, лицеміряючи і погорджуючи.

Пароплав тяжко пробирався Невою, вкритою сотками човнів та буксирів. Прапори тріпотіли на них густими гронами, вигравaючи своєрідним чергуванням барв: біла — синя — червона, — синя, біла, червона. У панцирної набережної Балтійського заводу, що на неї склалися низькі величезні тулуби недокінчених ще будовою бойових кораблів, ті барви прибрали маринарську ясність символів з суворої симетрії прапорів, що богатобарвним гнучким струмком падали долу з машт, яскраво летіли вгору синій, білий та червоний кольори, поставивши доземими смугами, вносячи ясність у становище. — Так розміщені — вони звалися французьким прапором, а так піднесені на машт ах воєнних кораблів — вони означали привітання нації.

Столиця підхопила сі три барви і в пориві радощів порозносила їх по своїх набережних та проспектах. Вона обкрутила трьохбарвними биндочками трамваєві стовбчики і кольони танків; пооздоблювала ними білі убрання пань та сурдути й візитки, що їх повдягали панове, всупереч спеці. Вона поперекидувала через вулиці величезні полотнища, на яких коливалися тіж три смуги, — біла, синя й червона. Розміщені поземо — вони називалися російським національним прапором, доземо—французьким. Складені з тих самих кольорів прапори вражаюче й мальовниче висловлювали солідарність народів, що приступили до союзу: російської імперії і французької республіки.

Нервове піднесення святкувань до решти знищило той недбалий спокій, що ним так приємно пишався Юрій Лівітін. Високе напруження привітань, гимнів, прапорів, парадів, „ура" (безнастанних — цареві і шостикратних — президентові), сей трьохденний потік пишноти, все що так несподівано врізалося в одноманітність його життя, — переповнювало його гордощами, стурбованістю й щасливою відданістю. Найвищим щаблем сього піднесення була царська пристань на Неві, що її вже було видко з пароплава, в клечанні та прапорах, — пристань, де гардемаріни повинні були бути сьогодні в почесній варті.

Пароплав підходив до пристані. Біля самого мосту, обліпленого човнами й моторівками, стояли два невеличкі французькі торпедовці. Човни річної поліції кружляди довкола, відтручуючи кермою лавину човників з такою самою зручністю й настирливістю, з якою жандарми відтручували від пристанів суспільність лисніючими задами своїх годованих коней. Орхестри вибухали на набережних короткими тушами, а їх покривали крики: „Вів ля Франс! Урра!"

Елегантна біла яхта стояла низше торпедовців, ціла покрита квітами, циліндрами, прапорами та паризькими убрання-

ми; се був „Нарцис", що прийшов разом з французькою ескадрою і привіз найгрубших представників французької промисловости. Представники російської чекали їх у фаетонах на набережній; побачення мало відбутися в Міській Раді на урочистім бенкеті.

Від Міської Ради до Адміралиції Невський проспект був ущерть вкритий юрбою, що чекала на приїзд французького президента. Трамваї не ходили, неначе на перший день Великодніх Свят.

Густі відділи кінної поліції та жандармерії стояли в бічних вулицях; бічні вулиці були безлюдні, до Невського не перепускали від девятої ранку.

Чота ґардемаринів вийшла на пристань о пів до дванадцятої. Юрій Лівітін йшов у першім ряді і отямився лише тоді, коли поперед себе побачив камяний ряд салдатів. Салдати всі мали однаково закручені вусики, а самі їх пики непорушні наче у ляльок, неначе відбивали ту саму світлину. Лівітін провів очима вздовж фронту салдатів: оригінал фотоґрафії стояв на правім крилі з відзнаками сотника на плечах. Се був комендант чоти.

— Здорово втнули! — захоплено подумав Юрій.

Ґардемаринів підвели до самої пристані і вишикували праворуч великих східців. Ліворуч — стояла чота ляйб-ґвардії козачого його величности полку. Величезні тіла козаків, чорні бороди, що були пущені віялом поверх червоного сукна мундурів, патлаті чуби, що звисали зпід заломлених на вухо папах, — мали залишити в уяві французьких гостей незатертий слід: Росія мала їм привиджуватися у всій своїй первісній могутности, — безкрайні простори, кошлаті ліси, кулаки немов скелі і вірновіддані зори рабів. Але неначе знак того, що сі могутні дикуни підпорядковані цивілізації — стояла перед велетнями козаками крихка постать хорунжого князя Вадбольського.

Коли нарешті, дали їм наказ стояти непримушено, вільно — хорунжий привітно крутнув головою сусідові Юрія Літвіна, ґрафові Бобрінскому, який пишався тим, що знав ціле місто.

Юрій навмисне, щоби подратувати ґрафа, сказав:

— Просто свинство: морський корпус — і козаки! Таж моглиб бодай корпус пажів його величности поставити проти нас!

— Пусте, мій любий, — одразу відповів Бобрінскій, похитуючи непомірно маленькою головою: — Що там пажі? Пажі — дурниця, пажами не здивуєш, а от знайдіть-но у Франції оттаких иродів! Пики такі — що страх! До речі, вам відомо, чому ми тут?

— А ну, ґрафе, побреши, — сказали з другого ряду. — Панове, увага! Бобрище має свіжі плітки!

— Я не брешу, батько оповідав. Коли Сазонов (міністр закордонних справ) договорювався з французьким амбасадо-

ром про церемонію зустрічі, то він пожартував приводу сих козаків: „А чи не налякають президента сі препишні і страшні молодці? Таж вони убрані у червоне, а мені здається, що для республиканського серця червона барва може бути лише приємна?“ — Палеольог відповів чудово: „Звичайно! Але очі француза насолоджуються червоним лише тоді, коли воно гармонійно сполучене з білим і синім...“ Сазонов по сій розмові одразу подзвонив до Григоровича (морського міністра) і попросив надіслати сюди нас і то конче в білих форменках (морських сорочках з синіми широкими ковнірами)...

— Анекдота, — сказав неприхильно Юрій.

— Не анекдота, а дипльоматичне мистецтво. Вам може здається, що он та рота армійського Богородице-Діво-радуйся піхотного полку також припадково сюди дісталася? Подумайте-панове, чому президента зустрічає не ґвардія, а якийсь нещасний Онезький піхотний полк?

— Пики однаковісенькі! — сказав ззаду той самий гардемарин. Пики їх достроєні надзвичайно.

— А який се все має сенс? Сенс, панове? — вигукнув Бобрінській, впадаючи у захоплення. Глибочезний сенс! От подивіться-но, яка то наша країна, коли звичайний армійський полк може цілу роту близнюків дібрати! Якіж то у нас людські резерви, коли такий підбір можливий!

Юрій відвернувся. Базікання Бобрінского було йому не приємне... Юрій оглянув пристань.

Височезні матроси ґвардійського екіпажу застигли на причалах. Протопресвитер воєнного і морського духовенства, вирівнюючи ґеорґіївську бинду на блискучій ризі, схилив до біломережаної вродливої дами своє тонке обличя православного єзуїта, вправленого у двірських інтригах. Міський голова ґраф Толстой (подібний до Дон-Кіхота, що раптом убрав фрак з орденською биндою) кивав циліндром направо й наліво, почуваючи себе господарем. Синій струмок ладану плив знід дашку, де на сніжнобілій скатертині стояла чудотворна ікона та коровай хліба на різьбленій деревляній тарілці, якої бідність винагороджувалася її старовинністю. Придворний протодіякон відхаркувався дванадцятицалево.

Французькі морські старшини, оточені фраками та російськими мундурами, з повагою придивлялися до ґвардійців-матросів, цікаво задираючи вгору свої рухливі обличя з чорними вусами. Один з них, насмішкувато скривившись, нахилився у човен і викликав звідти матроса; той зграбно вискочив на пристань, хитаючи червоним помпонем на своїй дитячій шапочці. Старшина штурхнув його до ґвардійця.

— Allons vite! — сказав він, задерши голову вгору, — prenez ce petit, vous, géant russe! (Схопіть-но скорше сього малого, ви, велетню російський!).

Ґвардієць, не розуміючи, стояв, стурбовано поглядаючи

на француза, згори вдолину. Ґраф Толстой, рятуючи становище, переклав вільним стилем:

— Вхопи його, братіку, на руки, поколисай, наче мале дитинча! Покажи їм нашу „русскую сілушку"... Та нуж, не бійся!

Матрос повів очима, відшукуючи начальників, і вперся поглядом у командanта порту. Адмірал ухвалюючe кивнув своєю розкішною срібною бородою. Тоді ґвардієць підхопив гладенького француза на руки й високо підніс його над юрбою, що захоплена заплескала. Французький старшина, задоволений своїм блискучим винаходом, махнув кашкетом і крикнув:

— La voilà l'entente cordiale! Vive la marine russe! (От справжня сердечна згода! Най живе російська маринарка).

— Vive la France! Ура!

Фотоґрафи цоркнули грушами. Ґардемарини зареготалися, але орхестри на набережних втнули „Марселієзу". Козаки блиснули шаблями, ґардемаріни — палашами, рота салдатів, що були подібні до себе наче бляшані ляльки, простягла перед себе рушниці. Французький матрос висячи в повітрі, приклав руху до шапочки, смішно вивертаючи долоню; москаль перехопив лівою рукою його за пояс, праву руку швидко підніс до кашкету, тримаючи француза на витягненій руці, і застиг у тій потворній неприродній позі.

„Марселієзу" грали довго. Рука його тремтіла, обличя почервоніло, рясні краплі поту котилися з чола, та він все тримав француза на витягненій руці, віддаючи військову шану другою. Фотоґрафи сказились. Оплески і крики лунали на пристані. Дужі загони кінної поліції та жандармів, поставлені неперерваним ланцюгом коло всіх мостів та вулиць, що вели з окраїн до центру, насторожилися. Коні повели вухами, жандарми помацали на сідлах нагайки, ротмістри нервово оглянулися.

„Марселієза" скінчилася. Та одразу по ній заграли „Боже царя храні" з французьких торпедовців, а орхестри по набережних і собі підхопили московський гимн. Козачий хорунжий мармурово застиг, а його козаки напружили волові шиї, лаштуючися кричати звикле звіряче гура.

Тепер матрос почав бліднути. Кров віділляла від його обличя, очі помутніли. Він хилитався. Рука з французом ледви помітно опускалася, рука коло шапки двічі ледви посковзнулася пальцями. Та він все тримав француза, що перестав сміятися...

Адмірал, як поміщик, що показує гостям з свого ґанку рідке видовище жорстокої панської утіхи, стояв попереду товариства, справедливо відносячи частину тріюмфу до себе: він і його радники, адмірали і капітани виховали в незграбних і несміливих мужиках сю морську завзятість.

Гимн плинув понад пристаню, рікою і набережною повільним льотом цісарського орла. Рука матроса вже тремтіла

без перерви, червоний помпон на шапці француза підстрибував, адміральський зір благав і загрожував.

Не знати, хто перший пустив сей отруйний дотеп, потім його відносили на рахунок злобного язичка баронової Остен-Сакен, прихильниці німецької орієнтації. Але оплески меншали, голови відверталися від ґвардійця, французи сухими урядовими поглядами згасили захоплений вираз облич. Сміх заступило пересміхування, усмішки — покусування уст в міру того, як дотеп трійливою гадюкою переповзав по пристані, нахиляючи голову до шепочучих уст:

— Дивна, проте, алеґорія... Про мене — се не entente cordiale, а скорше апотеоза 1812 року: дивіться, він витряхнув цілу душу з сього нещасного французика... Се що — натяк?

Справді, француз, що висів на руці російського велетня, здалеку але насмішкувато — яскраво ганебно нагадав патріотичний образок з доби війни року 1812. Се зрозуміли всі крім адмірала. Нарешті насмішка докотилася і до нього, він спізнено випив цілу її тонку отруту. Його обличя скривилося і пишна борода рвучко закликала до себе фльот-офіцера:

— Припиніть се паскудство, переборщив недотепа, — сказав адмірал крізь зуби, не відриваючи руки від кашкету — гимн все ще плинув понад пристаню.

Фляґ-офіцер встромив у матроса зір наче сверло; він вертів ним у захитаній постаті, але матрос згубив у своїм страшнім зусиллі шосте матроське почуття: відчувати на собі зір начальника. Тоді фляґ-офіцер злегка хитнув лівим пястуком і вимовив щось свистяче стисненими устами. Се закляття привабило до нього захитаний зір матроса. Уста, очі і брови флаґ-офіцера кинули конвульсивну блискавку гніву і матрос крізь туман останньої напруги всеж зрозумів, що він робить щось не те. Фляґ-офіцер підігнав його новим нечутним рухом уст (в якому, зрештою, яскраво позначився ганебний родовід матроса), все ще тримаючи руку піднесену до кашкета. Гимн ширяв над містом величним льотом цісарського орла, ґардемаріни, козаки й онезькі близнюки тримали на знак пошани свої рушниці обіруч перед собою, цивілі стояли з непокритими головами, міст підспівував величні слова, фляґ-офіцер беззвучно матюкався. Фиодор Ґромов, селянин Тульської ґубернії, 25 років, малограмотний, поволі опустив француза на чердак. Пристань пливла перед його очима потилицями та спинами приявних, що раптом відвернулися, коли всім стало ясною двозначність продемонстрованої матросом франко-російської алеґорії.

Гимн скінчився. Французький матрос підбадьорений думкою, що його світлина появиться завтра у всіх часописах і в захопленні від сили російського побратима, простягнув Ґромову руку, жваво белькочучи патріотичні слова. Але одразу двоє старшин — чорно золотий вусатий француз та білозолотий високий москаль, одночасно обернувшись, поспішно й неголосно висловили ріжними мовами однакову думку:

— Finissez! Fichtre, espèce d'idiot! (Годі! Забирайся геть, ідіоте!)

— Забирайся геть, дурню, на катер.

Французький матрос миттю скочив у свій катер; москаль, похитуючись, пройшов краєм пристані у свій. Там його зустріла заздрість і глум.

Підїхав екіпаж у чвірці білих коней, і старий француз в мундурі й капелюсі з перами проніс на пристань свої коротенькі сиві вуса, жовту шкіру гладкого обличя і гідність амбасадора французької республики. Моріс Палеольог прибув для зустрічи французького президента. Се означало, що скоро приплине яхта, яку цар відступив для приїзду любого гостя.

Вона появилася на закруті Неви в дванацятій хвилині на другу. Чорна, з золотими оздобами на носі і золотою різьбою по боках, яхта без шуму плинула рікою, — одинока мовчазна посеред рокоту салютів, одинока неубрана серед пишних трьохкольорових оздоб, якими були вкриті всі инші кораблі, одинока рухлива серед загального безруху. На невисокій її щоглі (одинокої рівної серед скорчених у поклонах спин) повівав один лише прапор — прапор французької республики, прапор вірної союзниці Росії. Російські гармати стріляли в нього пустими набоями так само димно і голосно, як ціле минуле століття під Міляном, на Треббії, при Нові, на Сен-Готарді, Чортовім мості, під Австерліцом, під Бородіном, під Ляйпціґом, під Парижем, під Севастополем, мало не по цілій Европі від Італії, Швайцарії та Франції до самої Москви, вони стріляли у сей самий трьохкольоровий прапор чугунними стрільнами.

Так, у димі сальв, у гуркоті гармат, в блиску баґнетів та шабель, у плазунськім оточенні золотих наплечників, кашкетів, військових мундурів, у цілім тім зловіснім блиску й шумі консервованої війни, — так появився грубенький чоловяга з пикою дрібного крамаря, одягнений у фрак з андріївською биндою, власник акцій воєнних та метальових фабрик, президент французької республики — Раймон Пуанкаре, той самісінький Пуанкаре.

Не оксамитний килим ляг йому під ноги на пристані в місті Санкт-Петербурзі. Се лягла цісарська Росія. Армія її схилила перед ним прапори почесної варти. Православя благословило чудотворним образом. Банкири зігнулися дугою. Торговля і промисловість руками міського голови піднесли йому хліб, льон і ліси Росії в струнким символі короваю, що лежав на мережанім рушнику на різьбленім деревлянім тарелі. Самодержавний двоголовий орел, вчепившися в орден Андрія Первозваного сховався під вилогу президентового фраку. Пристань похитнулася: Раймон Пуанкаре ступив на неї усім тягарем богатомільярдових позичок, що їх уділили французькі банкири російському самодержавію. Господар приїхав у своє велике простацьке село вимагати звіту від напівпяного сіль-

ського старости Ніколая Романова. „Марселієза“ греміла над цілою столицею. На пристані, на набережних, на мостах, на робітничих окраїнах, — всюди полоскалися у соняшних промінняхъ її бадьорі звуки, шугаючи понад циліндрами, брилями, прапорами, над військами, над жандармерією, над величезними натовпами робітників на Виборзькій стороні, на Путиловськім гостинці, за Московською, за Нарвською рогачками.

Місто тішилося в сей чудовий день. Ціле населення перебувало на вулицях. Трамваї не ходили. Крамниці не продавали. Пекарні не пекли хліба. Фабрики не працювали. Коло двохсот тисяч робітників було на вулицях, не рахуючи чепурніших юрб на набережній. Захоплення було загальне. Підкидані в повітря захопленим населенням, миготіли на сонці циліндри, парасольки, прапорці, квіти, каміння, цегли, нагайки, поліціянти, шкла вітрин, шильди крамниць... Не було як пройти вулицями: вулиці були загачені сурдутами, жіночими убраннями, мундурами, фаетонами, орхестрами, козаками, робітниками, жандармами, перекиненими стовпами, побитими поліціянтами, перекиненими трамваями, барикадами, раненими, забитими.

Салют був приголомшуючий! Стріляла ціла столиця від краю до краю. Кораблі на Неві — стріляли. Фортеця коло Троіцького мосту — стріляла. Поліціянти на Ліговській вулиці — стріляли. Козаки на Нейшлотськім заулку — стріляли. Жандарми на Путиловськім шоссе — стріляли. Девятеро робітників фабрики Айваз, що їх поліція загнала на горище дому ч. 12 на Тобольській вулиці — стріляли. Поліційний комісар і два поліціянти, яких скидали у воду з Самсонівського мосту — стріляли.

Раймон Пуанкаре, загорнутий пороховим димом, притискав руку до серця.

Столиця усміхалась у відповідь мармуровим рядом своїх палаців, виблискуючи золотими коронками соборів, усміхалась, силкуючися зберігти добру міну при кепській грі. Відокремлені від гостей грубим муром жандармів, окраїни столиці били їй у спину зловісними сорокатими хвилями покидаючих працю робітників, окраїни стискали їй горло страшним вистигаючим перстнем припинених фабрик і їх чорні димарі оточили столицю з усіх боків, загрозливо піднесені до неба, наче палиці розюшеної юрби, що наступає на панський маєток. Проспекти корчилися швидкими конвульсіями кінних загонів, що кидалися від фабрики до фабрики, від одної робітничої окраїни до другої. Телефони в централі поліції безнастанно били на сполох. Четвертий день у місті заносилося на революцію.

Росія ходила вагітна революцією, ходила незадоволена, істерична, безпричинно жорстока, наче жінка, що не хоче родити. Революція насувалася з темряви століть, спричинена історією, невідклична і неминуче-природна, як неминуче народження дитини, най і проклятої від хвилини зародження, най

і зненавидженої при кожнім порусі. Останніми роками, зокрема по розстрілі соток робітників на ленських золотих копальнях, сі порухи стали зокрема нестерпними: страйки трусили пишним достиглим тілом імперії безнастанним ланцюгом корчів, що свідчили про наближення неминучого. Домашні засоби не допомогали: ані горячі обклади Державної Думи, ані патентовані конституційні краплі, розчинені в лікарні коло Поліційного мосту; ані щільний бандаж „охранки"; ані полекшуючі погромні пявки „Союзу русского народа"; ані навіть поржавіла російсько-японська голка, що, невдало зломившися в двох місцях — на Мукдені та на Цусимі, так і не дала бажаного викидня, — ніщо не могло спинити природного росту ненависного плоду. Він ріс в утробі царської Росії, нерозривно скутий з нею законами історичного розвитку, годуючися разом із нею їїж стравою, живе в середині живого, нове життя, що засуджує старе на смерть... Родичі хапалися за голову, поглядаючи на імперію, вагітну революцією. Скандал загрожував не лише ганьбою, але й утратою дідичного майна: в Росії все не так, як у людей, дитина напевно народиться потворна, дика, не здатна до жадного виховання!..

Одиноким рятунком булаб хірургічна операція. Лише широким ножем війни можна було пошматувати ще в утробі ненависний плід, витягти його мертві шматки у потоках крови. Але, вже раз заведена у своїх надіях на сей крайній засіб (ще за війни з Японією), царська Росія не хотіла ризикувати. Сю операцію треба було поставити на широку ногу: під глибоким наркозом зєднання словянства, з підсиленою годівлею цілого орґанізму золотим франком, під дбайливим доглядом кращих паризьких ґінекольогів. Така операція могла мати всі вигляди на успіх.

...От навіщо приїхав сюди пан Пуанкаре, от чому так підлабузнюється тепер до нього на пристані сфора царських прибічників, фабриканти й поміщики, — вся ся компанія, що її французький капітал за величезні золоті позички купив собі до послуг!

Понад пятьсот робітників фабрики Лєсснера слухали мовчки й похмуро. Єґор Тішеніноф стояв над ними на бочці коло самої брами, рудий, сухорлявий, втомлений. Полатана вицвіла куртка звисала з нього лантухом. По кожнім реченні він щільно стискав уста, а коли він знову розмикав їх, слова летіли в повітря пружно і далеко. Ясний, ярий, спокійний він говорив уже пяту хвилину і його уважно слухали не перебиваючи...

Переклав — Z.

* * *

Остання приязнь Наполєона

(з мемуарів Лючії-Елізабет Абель, Бетсі Балькомб)

(Перекладаємо тут в скороченні — книжку про останню приязнь Наполєона підчас його увязнення на острові Св. Олени, — книжку, видану в Парижі під наголовком: Mrs Lucia-Élisabeth Abell (Betzy Balcombe) — Napoléon à Sainte-Hélène souvenirs de Betzy Balcombe traduction et introduction par Aimé le Gras)

ВСТУП

Авторка сих споминів, пані Абель, з дому Лючія-Елізабет Балькомб, загально відома. Говорили про неї всі, хто тільки писав про Наполєона на острові св. Олени: Ляс-Каз, О'Міра, Монтольон, Ворден, Дж. Тайдер, О'Брайн, Ґльовер, делеґати французького, австрійського та російського дворів; Моншеню, Штюрмер, Бальмен та інші, як також тогочасна преса — всі вони оповідали про малу Бетсі. Вона була донькою поважаного урядовця Східньо-Індійської компанії, як казали, природного сина реґента. Містер Балькомб був рівночасно банкіром та урядовцем скарбу і постачання. Ся остання посада наклала на нього обовязок дбати про потреби Наполєона та його товаришів вигнання.

Він і його родина, що складалася з хоровитої жінки, двох доньок та двох синів, займали віллю „Шипшина". Старша донька Джен мала біля пятнацяти літ, а молодша Бетсі тринацять. Хлопці були ще зовсім малі.

Після приїзду на св. Олену, заки виготовили призначене йому помешкання, імператор провів цілі три місяці у Балькомбів. Він полюбив сю скромну, чесну та добру родину. Спокійна, весела хатина, окружена зеленню та повна квітів, припала йому до вподоби. Любив також і численних гостей своїх господарів; нераз сам їх приймав на травнику перед домом, або в самітній алеї, яку дуже полюбив. Він в ній проводив нераз цілі години, ходив, розмовляв, аж Ляс-Каз пропонував назвати її „Алеєю Фільософії".

Наполєон часто приходив увечері, коли збиралася родина. Якось незабаром після приїзду Наполєон застав Балькомба в шляфроку на канапі. Він мав приступ подагри. Жінка, донька та кілька знайомих були біля нього. Говорили про ріжні справи. Дівчатка трохи знали французьку

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

мову, і високий вигнанець не онесмілював їх. Бетсі була жвава і не шанувала нічого. Джен, трохи поважніша, більше стримана, але ще дуже наївна. Вони засипували Наполеона найбільш чудернацькими питаннями, а його дуже бавила та нова фамільярність

Товариство, нудне, як і остров, де воно проживало, намагалося розважити свою нудьгу забавами. Давали балі, перегони, робили вистави та впоряджали обіди. Всі бажали присутности великого вигнанця, але він не показувався ніде, навіть у свого господаря, хоч як його просила мала Бетсі.

Наполеон ніколи не був сибаритом, і тому хоч мешкання мав зле і харч поганий, не нарікав, і радо бачив у себе Балькомба і Бетсі.

Якось пані Балькомб з Бетсі відвідали ґрафиню Бертран, що мешкала в Гюсґеті, Наполеон казав попрохати їх відвідати і Льонґвуд, але перепустка згадувала тільки родину ґенерала Бертрана, отже службовий старшина, а властиво вязничний дозорець, не дозволив пройти аж у Льонґвуд. Иншим разом Наполеон, побачивши, як панночки Балькомб їхали верхи, переказав їм через ґенерала Ґурґо, щоб затрималися в нього на обіді. Обід був дуже веселий і протягнувся до 9 години. Наполеон дразнив Бетсі, що ходили чутки про її шлюб з сером Томою Рісом. Не оглянулися, коли минула пора, як зачиняли ворота Льонґвуду і панночки мусіли переспати у пані Бертран.

Місяць пізніше імператор знов приняв паню Балькомб з її доньками. Гадзон Льов довідався про те і в люті загрозив, що взагалі перестане давати їм перепустки, бо їм не було ніякого діла до „ґенерала Бонапарта". Вони мала перепустки лише до Бертранів.

Врешті терпець Балькомба увірвався. Він не міг більше стерпіти присікань Ґадзона Льова. Ніби з огляду на знищене здоровля жінки, він попрохав відпустки, яку поспішно дав йому ґубернатор.

Пані Балькомб та її друзі противилися сій подорожі. Але листи Ґадзона Льова вже їх випередили і доносили, що „велике привязання сеї родини до особи імператора робило побут Балькомба на св. Олені неможливим". Реґент дивився на справу инакше. Він розвідувався про найменші подробиці, особливо вислухав адмірала Кокберна і заявив, що Балькомб завше був вірним слугою. Проте уряд дав йому инше призначення і вислав як скарбника в південну Нову Валію.

Він вмер посеред своєї родини в віці сорока семи літ.

Щож сталося з Бетсі? Треба признати, що маємо дуже мало її біоґрафічних даних. Про те знаємо, що вона була дуже гарна, що вийшла за містера Абеля, та мала з ним доньку, яка в свою чергу віддалася за Джонстона; що

вона померла в Льондоні в липні 1871, та що в своїому життю бачила розцвіт та упадок першого цісарства та народження і упадок другого. Пані Абель завше зберігала дуже побожний культ великого імператора, як свого „приятеля Боні", як вона його звала і перенесла своє привязання на його небіжа та инших членів імператорської родини, які в свою чергу завше мило і доброзичливо згадували її.

Не тільки родичі та приятелі Наполеона відчували правдиву приємність в розмовах з сею гарною, милою та доброю жінкою. Навіть вороги, що мусіли його подивляти, любили з нею говорити про великого вигнанця.

Коли король Йосиф вертав з Америки, він відвідав паню Абель та розпитував її про найменші деталі з життя брата на острові св. Олени. Коли імператорський небіж, тоді князь Люї, що згодом став Наполеоном III, вперше був на вигнанні в Льондоні, часто до неї заходив. Коли фортуна усміхнулася йому і він став президентом республики, князь Люї не позабув за паню Абель. Імператором він також памятав про неї і нераз запрохував її до себе.

Щойно значно пізніше рішилася пані Абель, на просьби приятелів, оголосити друком спомини Бетсі. Перший рукопис загубився в Австралії, вона мусіла переробити його і віддала до *New Century Magazine.* Друк почався 1843.

В тім журналі появилися тільки перші одинацять розділів. Цілість вийшла як книжка, видана під заголовком: ***Recollections of the Emperor Napoleon during the first three years of his captivity on the Island of St. Helena — Including the time of his residence at fathers house „Briars" by Mrs Abell, late Miss Elisabeth Balcombe*** London 1848.

Пані Абель виявляє себе в тій книжці збиточницею (enfant terrible) і розказує тисячу дрібничок, так, як їх розказувала комісарові російського уряду Бальменові. Їй припадає заслуга, що відслонила, хто знає, чи не найясніші, а загально невідомі деталі вдачі Наполеона.

Анґлійці зробили з Наполеона потвора, опудало на нечемних дітей. Дитина, анґлійка, картає їх за сі наклепи. Вона оповідає, як дуже він любив дітей і як умів здобути їх любов, навіть у тих, що спочатку найдужче його боялися. Мала Бетсі відчула своєю чистою душею серце Наполеона, ніжність його душі. Засліплені силою його творчого, завойовницького ґенія, біографи бачили лише, як він орлиним летом хотів знестися до шпилів, де були боги. Бетсі — дитина, побачила його зблизька на самітній скелі, оточеного шуліками. Вона його бачила зблизька, бо він нахилився аж до неї. І вона його инакше зрозуміла, та й нам дала відчути, що найліпша в тім „богові" — була якраз людина.

РОЗДІЛ І

Загальний образ острова св. Олени — Його жахливий вигляд здалека — Своєрідне положення Джемставна — „Шипшина"

Я взялася писати сі спомини з наміром говорити, оскільки дасться, виключно про Наполеона; проте в моїй памяти виринають деталі чисто особисті, що однак тісно вяжуть з ним моє щасливе дитинство, і що можуть зацікавити читача.

З моря св. Олена нічим не нагадує островів, які мені прийшлося бачити. Треба признати, що на перший погляд вона зовсім не приваблива. Темна, подовгаста скеля, береги майже прямовісні, і більше виглядає на плаваючу на водах Атлянтійського океану домовину, як на землю, що має бути житлом живих.

Я ще була зовсім мала, коли ми приїхали на остров. Сам вигляд його перейняв мене жахом. Сей жах ще зріс, коли мені розказали в обідову пору, що та скеля, що трохи нагадувала голову мурина, прийде та пожре нас всіх, подорожніх та залогу, починаючи від мене. Прожогом я побігла до мами, щоб сховатися. Надаремно вона намагалася мене заспокоїти. Я не сміла покинути її опікунчого крила, поки вісім ударів дзвінка та й сам обід не розвіяли мій жах.

Кажуть, що се житло згнобило навіть завзяту душу Наполеона. Може він перечитав на стінах скелі, в той час, як *Northumberland* кидав якір, слова, добре знані з дитячих літ: Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate (лишіть всяку надію, ви, що сюди входите).

Треба окружити батерію Манден, і тоді появиться Джемставн. Се чудне місто дивно гармонізує з загальним виглядом острова. Воно положене в глибокій балці - прірві, що її зробили землетруси.

На щастя ми жили за містом, в чудовій віллі мого батька, що звалася „Шипшина", чверть милі від долини.

Вона заслуговує на короткий опис, так для своєї краси, як і тому, що Наполеон тут жив протягом перших трьох місяців свойого побуту на св. Олені.

Наша вілля була побудована на лад індійських бенґалов, значить не висока, всі кімнати були приземні. Ціла її краса — се була зелень, єдина на сій голій скелі. Сказавби хто, рай серед пустині. До віллі вела алея смокви і саму хату окружали величезні лякові дерева, перемішані з ґранатами та міртами. До саду вела стежка, засаджена ґранатами на 30—40 стіп заввишки. Врешті гуща білих троянд, подібних до нашої шипшини, дала їй її імя.

В садку дозрівали всілякі тропікальні овочі, а крім них велика кількість винограду, цитрин, помаранч, фіґ, гояви, мангі і пр., які давали крім заспокоєння наших власних потреб, від пятьсот до шестисот фунтів річного доходу.

РОЗДІЛ II

Велике зворушення в „Лядер-гіль" — Корабель на обрію — Заповідь скорого приїзду Наполеона — Мої діточі страхи — Приїзд сера Джорджа Кокберна на *Northumberland* з високим вязнем — Наполеон сходить на беріг — Клопіт, що йому справляє людська цікавість.

Ми вже кілька років жили в нашій самітній і мальовничій долині, коли всіх зворушила вістка, що наш острівець мав стати вязницею Наполеона Бонапарта. Ми одержали сю вістку в жовтні 1815. Одного ранку загреміла гармата з Лєдер-Гіль, звістуючи корабель на обрії, а ще тогож вечора явилися у „Шипшині" два морські старшини. Один з них, командант військового корабля *Icare*, капітан Д. попрохав мого батька і повідомив його, що на кораблі *Northumberland*, під командою сера Джорджа Кокберна, кілька день дороги від острова, їхав Наполєон.

Тут нічого не знали ані про поворот цісаря з Ельби, ані про похід 1815 р. Чудово пригадую собі загальне остовпіння на вістку, що Наполєон мав стати вязнем серед нас. Капітан Д. мусів повторити її кілька разів, бо ніхто йому не вірив. Спочатку мені стало лячно. Я мала темне передчуття, що нам усім грозила якась велика небезпека. Годі окреслити мої почування. Я з трівогою дивилася на батька. Його спокій потішив мене, але всеж я слухала капітана Д. так, наче від його слів залежало моє життя.

Початково уявляла Наполєона як величезного людоїда, велетня з одним вогненним оком посеред чола, і довгими вистаючими зубами, якими розшарпував дітей, а особливо дівчатка, що не добре вчилися. З віком моя уява перемінилася, але жах лишився не менший. В моїх думках з іменем Бонапарта вязалися усі нікчемности та страхіття, які можна собі уявити. Стільки страшних злочинів йому закидали в моїй присутности, що я стала вважати його хоч і людиною, але найгіршим зі злочинців. Не я одна так собі уявляла Наполеона. Богато старших і мудрійших за мене подібно на нього дивилися. Скажу навіть, що так дивилася більшість анґлійського народу. Тодішні часописі описували його як демона, а його краяни, еміґранти і очевидно вороги, підтримували сей погляд.

Отже я зі страхом дивилася, як мій батько подався день чи два пізніше, на чердак корабля, що кинув якір у нашій затоці. Ескадру складали — *Northumberland*, під командуванням сер Джорджа Кокберна, який мав в своїй опіці Наполєона, *Havannah*, капітана Гамільтона, кількох инших трищоглових кораблів, та один транспорт з 53-м полком. Нарешті по кількох годинах невимовної трівоги батько повернув цілий і здоровий. Ми всі до нього кинулися:

— Щож, тату, бачили його?

Таке було загальне перше питання, бо всі на острові думали тільки про Наполеона. Батько відповів, що імператора не бачив, але що поздоровив сера Джорджа Кокберна і що його представили паням Бертран та Монтольон і що „ґенерал Бонапарт" зійде на беріг тільки увечері, та що поки дім в Льонґвуді не буде готовий на його приняття, мешкатиме у пана Портевса.

Ми були такі нетерплячі побачити славного вязня, що рішили податися аж у Долину. Вже ніч запала, коли ми прибули до порту; в ту саму хвилину від *Northumberland* відчалив човен. Зійшов з нього на беріг чоловік, якого нам вказали як імператора. Але темрява не позволила побачити черти його обличя. Він пройшов в товаристві адмірала та ґенерала Бертрана посеред шпалеру війська. Загорнувся в свій плащ, так що я могла бачити тільки як блиснула йому на грудях брилянтова звізда. Все населення св. Олени вибігло йому на зустріч. Я ніколи не гадала, що стільки людей заселяло острівець. Натовп був такий густий, що прийшлося, щоби здержувати цікавих, розставити варту з наїженими баґнетами аж до самого міста. Наполеон був дуже невдоволений настирливою цікавістю населення, тим більше, що приняло воно його хоч і з пошаною, але досить холодно. Він нераз висказував обурення, що його оглядали як дикого звіря.

Того вечора після повороту у „Шипшину" ми говорили тільки про Наполеона та й снився він нам усім.

РОЗДІЛ III

На слідуючий день Наполеон іде оглянути Льонґвуд — Захоплення „Шипшиною" — Він лишається у нас — Його особа та поводження — Він питає мене з ґеоґрафії — Його погляди на англійську музику

Слідуючого ранка ми побачили на стежці, що вилася на склоні гори над нашою дорогою хатиною, кількох вершників. Сі пять вершників виглядали дуже мальовничо і ми уважно і радо на них дивилися.

Нам було цікаво, чи і Наполеон межи ними. Казали нам шукати невеликого капелюха та сірого сурдута, але ми не віднаходили ні одного, ні другого, навіть крізь наші далековиди, яких ніхто не кидав, бо кожний хотів перший побачити імператора.

— Я бачу чоловіка в рогатім капелюсі, але він не має сірого сурдута, — крикнув хтось межи нами.

Проте ми пізнали імператора, що їхав оглянути свою будучу резиденцію в Льонґвуді. Біля четвертої зполудня знов появилися на дорозі в Льонґвуді ті самі вершники. Доїхавши до вузької балки, де шлях звертав у „Шипшину", вони стали та неначе радилися. Кілька хвилин згодом вони спустилися з гори і я з жахом побачила, як прямували до

нашої хатки. Пригадую, я так злякалася, що спочатку хотіла втекти та сховатися, аж вони поїдуть, але мати затримала мене і попросила пригадати собі те трохи французької мови, що я навчилася, коли їздила з батьком по Анґлії і що досі не встигла позабути, бо внас був один слуга француз.

Біля нашого обістя, всі крім імператора позходили з коней. Він один лишився верхи і їхав помежи сером Джорджом Кокберном та ґенералом Бертраном. Я виразно й яскраво пригадую, з яким жахом і рівночасно подивом приглядалася я уперше сій людині, яку мене навчили так страшно боятися.

Чудовий кінь, чорний як крук, гордо бив підковами моріг, то згинав, то витягав шию, гризучи уздечку. Мені здалося, що він дійсно був достойний нести того, хто панував майже над цілою Европою.

Верхи Наполєон виглядав шляхетно й імпозантно. Виглядав висшим і через те мав більше маєстату, як хто небудь, кого мені прийшлося бачити. На собі мав зелений одяг, прикрашений блискучою звіздою. Коня покривала кармазинова гаптована золотом попона і кармазинове сідло.

Перед самою хатою він зійшов з коня, і сер Джордж Кокберн представив нас всіх. Зблизька Наполєон здався меншим; особливо біля високої постави та аристократичного обличя сера Джорджа Кокберна, зблизька тратив він теж свій маєстатичний вигляд, що так мене вразив з першого погляду. Він був смертельно бліди́й. Проте, хоч його черти були холодні, непорушні та майже тверді, мене вразила його краса. Коли заговорив, його чарівний усміх та лагідність манер розвіяли рештки мойого страху. Він засів собі на ослоні, розглянувся по хаті та поґратулював мамі, що має так гарно положену хату. В той час я мала нагоду добре його розглянути. В життю мені не доводилося бачити такого дивного лиця, яке робилоб таке враження. Загальновідомі портрети Наполєона досить влучно його малюють, але ні один пензель не в стані віддати його усміху ані виразу його погляду, того, що мав такий фасцинуючий чар. Темне волосся було таке ніжне і шовковисте, як діточе. Зуби мав чорні. Згодом я довідалася, що се через його привичку жувати люкрецію, якої все мав повні кишені.

Наша хатка захопила Наполєона і він живо висказав бажання тут жити. Мій батько вже заявив сер Джорджові Кокбернові готовість відступити йому кілька кімнат, але сер Джордж Кокберн не завагався заявити, що коли положення так подобалося „ґенералові Бонапарте", він охоче йому уступить. Рішили отже, що заки викінчать резиденцію в Льонґвуді, Наполєон буде нашим гостем. Наполєонові се було дуже до вподоби. Він попрохав, щоби йому

негайно приготовили кімнати і рішив не вертати більше до міста.

Нашу родину складали в той час батько, мати, старша сестра і два маленькі брати. Імператор попрохав, щоби винесли на травник крісла. Сам сів на одно, мені сказав взяти друге. Я послухала, але як билося моє серце!

— Чи ви говорите по французьки? — спитав він мене.

Я потакнула і він захотів знати, яким чином я вивчила сю мову. Коли я заспокоїла його цікавість, він став питати про мої науки, і між иншим став питатися, які є столиці Европи.

— Яка столиця Франції?

— Париж.

— А Італії?

— Рим.

— А Росії?

— Тепер Петербург, давніше Москва.

Тут він живо встав, обернувся і сверлуючи мене своїми живими очима, суворо запитав:

— Хто її спалив?

Коли я побачила наглу переміну його обличя та голосу, до мене повернув увесь мій давній жах, і я не могла промовити ні слова. Я не раз чула розмови про пожар Москви і спори про те, чи належало приписувати його москалям. Я боялася відповідю образити імператора.

Він повторив питання і я прошепотіла:

— Я не знаю, пане.

— Алеж так, так, — відповів він з примушеним усміхом. — Ви знаєте дуже добре, що сеж я її спалив.

Його сміх трохи мене заспокоїв і я сказала:

— А я думаю, пане, що се росіяне самі її спалили, щоби позбутися французів.

Він знова розреготався, але радий, що я все таки дещо знала.

Можна собі уявити, з яким захопленням ми всі стали приготовляти для нього мешкання. За той час він обігав травники, сад та все обістя. Увечері він повернув у хату. А що батько й мати говорили по французьки з трудом, тому він знов звернувся до мене. Спитав, чи я люблю музику.

— Ви ще молоді, щоби акомпаніювати собі на якімсь інструменті.

Мене се вкололо до живого і я відповіла, що співаю, акомпаніюючи собі на гарфі. Він попрохав мене заспівати йому щось і я заспівала, як уміла, шкоцьку пісню: ***Ye banks and braes.***

Коли я скінчила, Наполеон сказав, що се найкраще з всього, що він чув по анґлійськи. Я звернула увагу, що се пісня шкоцька, а не анґлійська.

— Анґлійська музика є огидлива, найгірша з усіх, — заявив він.

На його думку тільки італійці були здібні скласти оперу. Французьку музику він цінив не висше від англійської.

Одна знайома пані, що часто бувала у „Шипшині", казала, що вона дуріє за італійською музикою. Поправді вона так пручалася і викривлялася, коли співала, що справді можна було повірити, що їй чогось бракує. Отже Наполеон все прохав її проспівати щось, і доброзичливо її слухав. Але як лиш вона відійшла, зараз мені казав наслідувати її. Я передавала її трелі та покривлялася як уміла. Наполеона се дуже бавило. Він казав, що заплющивши очі, міг подумати, що чує сю паню, а потім з цілою повагою здоровив мене так, як її перед хвилиною.

РОЗДІЛ IV

Життя в „Шипшині" — Міс Леґ — Напад корови на імператора — Помешкання — Карикатура — Жарти молодого Ляс-Каза

Не можу переказати всіх деталів побуту Наполеона у нас, бо я не списувала всього з дня на день. Я була надто молода, щоби про те подумати, а врешті довіряла своїй памяти і не сумнівалася, що не забуду найменшої подробиці. Як я помилилася! Моє бурхливе життя і ріжні халепи так мною заволоділи, що я позабула богато річей, які належало вічно тямити.

Імператор жив дуже скромно і реґулярно. Він вставав о восьмій, випивав філіжанку кави, і не їв вже більше аж до першої години з полудня. Тоді снідав чи то пак підвечіркував, вечеряв о восьмій, а в одинацятій відходив у свою хату. Ввічливість та доброта його поведінки так мене осмілили, що за кілька день я стала дивитися на нього, не як на великого завойовника, якого імя трусило народами, але як на свого однолітка-приятеля. Його веселість ставала інколи просто діточа, а часто навіть збиточна.

Незадовго після його приїзду у „Шипшину", відвідала нас дівчинка, що звалася панна Леґ. Про Бонапарта вона наслухалася усяких страхіть, і коли я їй сказала, що він якраз йде травником, та що ми його зараз побачимо, вона з жаху кинулася мені в обійми. Забувши, що так недавно ще мене опадав такий самий страх, я безжалісно розказала імператорові, як моя мала подруга, до якої я його припровадила, його боїться. Тоді він розчухрав руками волосся, витріщив на неї очі, страшливо скривився, дико заричав, і схиливши голову, пішов на неї. Не тяжко собі уявити жах панни Леґ! Вона почала так кричати, що моя мати, боячися для дитини нервового стрясення, забрала її геть. Цісар ніколи не хотів повірити, що колись злякав мене ще більше, як панну Леґ. Щоби переконатися, намагався знов залякати

БІБЛІОТЕКА РУСЬКОГО НАРОДНОГО ДОМУ ВО ЛЬВОВѢ

мене в той самий спосіб. Але надаремно бурхав волося і кривився. Замість нагнати жах, тільки смішив мене. Нарешті він страшно заревів. Коли й се не викликало в мене страху, він скінчив і сказав, що се був бойовий крик козаків. Дуже сьому вірю, бо дійсно був дикий. Здається мені, врешті решт, що Наполеон був трохи лихий, що всі його старання не мали успіху.

В ті часи він богато ходив. Цілий день блукав по горах та долинах. Раз увечері, він, ґенерал Ґурґо, моя сестра та я переходили лугом, де паслися корови. Одна з них, нагло сполошена, кинулася на Наполеона an pas de charge (атакуючим кроком), роги наперед. Наполеон зачав хутко і зручно відступати, потім зграбно перескочив через низький тин оподалік, за яким сховався як за заборолом. Ґенерал Ґурґо, витягнувши шаблю, кинувся межи імператора і корову. Він тоді крикнув, що ось вже вдруге спасає життя свому панові. Наполеон розреготався та сказав ґенералові, що в данім випадку треба сформуватися в „каре" (квадрат), щоби здержати „кінноту". Коли я звернула йому увагу, що „кіннота" заспокоїлася, як стратила його з ока, Наполеон зажартував, що може вона просто хотіла заощадити англійському урядові коштів та трудів його увязнення.

Імператор займав в нас тільки одну кімнату та шатро, що було сполучене з домом критою ґалерією. Батько побудував се все, щоби там давати балі. Шатро стояло на травнику, обгороджене штахетами і поділене було на дві частини. В глибині спав Наполеон, на своїому полевому ліжку, з завісами з зеленого шовку, що служило йому в усіх походах. Другій частині спав ґенерал Ґурґо. Вірні слуги великого чоловіка вирили в долівці, що була замість помосту, цісарську корону.

Оскільки я пригадую, Наполеон не мав нахилу до ласунства. Найпростіші страви вдоволяли його і він не дбав про те, що подавали на стіл. В обідову пору являвся метрд'отель, Сіпріяні і урочисто оповіщав: — „Поданий обід Вашої Величности". Він йшов перед імператором, а за Наполеоном йшли ті, що були допущені до його столу. Ледви скінчивши їсти, Наполеон зараз вставав і виходив з їдальні, неначе позбувся неприємного обовязку.

Кілька день після приїзду, він запросив мене і мою сестру на обід. Підчас їди став кепкувати з англійського смаку, з розбіфу та плюм-пудінґів. Я відповіла, що французи поїдають жаби і побігла принести карикатуру, на якій був намальований високий сухий чоловяга з жабою на висолупленім язиці... Під карикатурою красувалося: „Француз обідає". Моя безличність розсмішила Наполеона і він, вщипнувши мене за вухо, як все, коли був вдоволений або бавився моєю espieglerie (збиточністю).

Пригадую, що того дня обідав „малий Ляс-Каз". Так звав Наполеон сина ґрафа де Ляс-Каза. Сей хлопчисько мав

тоді не більше як чотирнацять літ. Наполєон почав мене дразнити, що я буду жінкою сього штубака. Мене страшливо злостило, коли до мене відносилися як до малої дівчинки, а до того жарт був невчасний. Готовився великий баль. Мені дуже хотілося бути на ньому, але я боялася, що батько не дозволить через те, що я ще замолода.

Наполєона дуже бавила моя лють, і він настоював, щоби „малий Ляс-Каз" поцілував мене. Навіть тримав мені руки. Правда, як тільки я звільнилася, негайно дала імператорському спільникові пару добрих поличників.

Але ся пімста не вистарчила мені. Я була люта на самого Наполєона і тільки шукала нагоди пімститися. Якось ми вертали з павільону до хати на віста. Я пустила всіх наперед вузенькою стежкою. Наполєон йшов перший, за ним ґраф Ляс-Каз, його син і моя сестра Джен. Я пустила їх вперед, може на десять кроків, розігналася, і з цілої сили впала на сестру, яка полетіла з витягнутими вперед руками просто на малого пажа, а він на свойого батька. Шамбелян, пхнутий ззаду, впав просто на імператора. Хоч розгін був вже значно слабший, проте Наполєон захитався і не без труду затримав рівновагу. Я страшенно раділа, приглядаючись цілій метушні, що повстала в наслідок мого жарту, але радість була коротка.

Обурений за зневагу імператора, малий Ляс-Каз, ще до всього оскаженілий зі злости через мій сміх, нагло шпурнув мною об сусідню камінну лавку.

Я розплакалася і звернулася до Наполєона:

— Він мене вдарив, пане!

— Нічого, — відповів імператор. — Не плач, я його потримаю, а ти в свою чергу набєш його, щоб його покарати.

Кара була сувора. Я міцно набила бідного хлопця, хоч як він кричав. Наполєон пустив його врешті і сказав, що коли не бігає швидше, як я, то варт його ще раз набити. Хлопець кинувся навтьоки, а я навздогін. Наполєон плескав від радости в долоні. З того часу малий Ляс-Каз зненавидів мене.

РОЗДІЛ V

Поблажливість Наполєона відносно дітей — Він бере участь в їх забавах — Боні — Краса його руки — Жарт зі шпадою — Мініятури римського короля і ріжних членів імператорської родини — Віст — Бальова сукня

Я не знала ніодної особи, щоб так радо піддавалася діточим жартам та збиткам, як Наполєон. А проте хоч я нераз наражала його терпець на велику пробу, він ніколи не заслонявся ні своїм віком, ані становищем, щоби уникнути наслідків своєї поблажливої фаміліярности. Для мене він

був як батько, як товариш дитячих забав, і кількоб не наказували мені, кілько постанов я сама не робилаб відноситися до нього з більшим респектом, все се розвіювалося як дим, ледви лиш він зачинав сміятися або цокотіти зі мною. Коли я підходила до нього з поважною міною, по правді, зовсім мені не звичайною, він мене зараз питав:

— Панно Бетсі, а тобі що? Зрадив малий Ляс-Каз? Так приведи його до мене.

І я з місця забувала всі мої гарні постанови.

Я вже згадувала, що мої брати були в той час зовсім малі. Наполеон часто бавив їх на колінах і не боронив їм гратися ордерами, що красувалися у нього на грудях. Кілька разів, щоби вдоволити забаганки тих дітваків, просив він мене врізати стяжку, яку вони за всяку ціну хотіли мати.

Якось раз Олександер вибрав в картах великого Могола, показав її йому та сказав:

— Диви, Боні, (Вопу), се ти!

Наполеон не знав, чого він його так називає і я мусіла пояснити йому, що се анґлійське скорочення імени Бонапарта, та пан джура вважав потрібним перекласти слово точно, і переклав його „кістлявий", osseux.

— Я зовсім не кістлявий, — відповів сміючись Наполеон.

І, правда, він мав найгарнішу на світі руку, з ямочками як у малої дитини, довгі, тонкі пальці і бездоганні нігті. Я завше подивляла красу його руки і колись сказала йому, що на мій погляд вона за мала і за слаба, щоби тримати шпаду.

Звідси пішла балачка про шпади та шаблі; один зі старшин вийняв з піхви свою шпаду і показав кілька їржавих плямок, та сказав, що се анґлійська кров. Імператор наказав йому негайно сховати шаблю, бо непристойно так хвалитися, особливо в присутности дам.

Тоді вийняв з чудового, золоченого футерала найкращу шпаду, яку мені доводилося бачити. Піхва була витята з одного шматка шильдкрету, засіяна золотими бжілками. Масивний золотий держак творив квітку лілеї. Я попрохала Наполеона приглянутися зблизька сій шаблі. В тій хвилині пригадала я собі, що він мене дразнив вранці, отже рішила пімститися. Спокійно витягнувши зброю з піхви, я стала крутити нею перед самим лицем імператора, загрожуючи йому. Він подався назад, я за ним, аж загнала його в один з кутів, взиваючи, щоби він молився, бо зараз маю його вбити. При тім я наробила такого галасу, що надбігла моя сестра, стала мене сварити і грозити, що оповість про все татові. Але я глузувала з погроз і твердо стояла на становищі, не відпускаючи свого вязня. Врешті я втомилася і затяжка для мене шпада випала мені з руки.

Та треба було в той час дивитися на лице великого

шамбеляна! Воно вже й так було неначе перґамінове, а тут ще більш пожовкло, коли се було можливе. На ньому малювався страх за імператора і обурення на мене. Колиб його погляд міг спалити мене на попіл, я пропалаб, але я якось витримала його гнів. Коли я поклала дійсно за важку для мене шаблю на місце, Наполєон ущипнув мене за вухо. Мені якраз пару день тому покололи вуха і я крикнула з болю.

Імператор пустив моє вухо, але потягнув мене за носа. Підчас цілої тої сцени, його добрий гумор ні на хвилину не покидав його.

Я вже згадала, що я була лиха на нього. І ось через що. Мій батько вимагав, щоби ми переклали кождого дня сторінку з англійської мови на французьку. Імператор інколи ласкаво оглядав наші задання і справляв їх. Одного ранку мене найшло страшне лінивство, а тут він явився у віллю та зажадав, щоби йому показали задання. Я ще не мала написаного й одного рядка. Він взяв папір та поніс його батькові, який збирався на кінну прогульку.

— Балькомб, ось задача панни Бетсі! Що за гарна праця!

Батько не дуже зрозумів, що йому казав по фрацузьки імператор, але чиста сторінка, моє імя і глузливий усміх Наполєона, пояснили йому все. Він попав в тон свого гостя, вдав великий гнів і обіцяв сувору кару, якщо я не скінчу свого перекладу, заки він поверне в обідову пору. Потім він відїхав, а Наполєон пішов і собі, сміючись з мого спантеличеного вигляду. Ось я й помстилася за сей фортель.

Протягом того самого дня — щоб забавити нас — Наполєон казав собі подати ріжні клейноди, між ними кілька табакерок, що представляли римського короля. Наше захоплення його дуже втішило. В нього було богато портретів молодого Наполєона. На однім його представили у сні в шеломі Марса замісць колиски. Французький прапор отінював його чоло, а в ручці він тримав земну кулю. Я допитувала про значіння тих символів і Наполєон сказав мені, що се пророцтво, що колись він дасть закони світові. На иншій мініятурі на табакерці намалювали малого князя навколішки перед Розпяттям, з очима, зведеними догори. Під образком був підпис: „Я молюся до доброго Бога за Батька, Матір і Батьківщину". Вона була чудова. На третім портреті його намалювали з двома ягнятами. Імператор пояснив, що се Париж подарував його синові ті ягнята. Мені здалося, що сей мало войовничий символ був скромним проханням, щоби імператор виховав сина на більше миролюбного громадянина, як був сам. Про те мені здається, що Великодне Ягня фіґурує в гербі одного з найславніших анґлійських полків. Мабуть на знак, що доброту і милосердя можна злучити з військовими обовязками. Наполєон показав нам ще мініятуру Марії Люїзи і її сина, се-

ред ґірлянди троянд і хмар. Але мені вона менше припала до вподоби. Він тоді сказав, що покаже мені найкращу жінку в світі, і показав чудову мініятуру своєї сестри Павлини. Я ніколи не бачила чогось так гарного. Я просто не могла відірвати очей, і висказала цілий свій подив. Наполеон був зворушений моєю похвалою і сказав, що се свідчить про мій добрий смак, бо се дійсно була одна з найкращих жінок, які колибудь істнували.

Кожний вечір Наполеон мав звичку грати у карти. Отже, показавши свої мініятури, він сказав:

— А тепер ходім у віллю на віста!

Ми всі пішли за ним і засіли біля столика. Але карти не були совзькі і він наказав Ляс-Казові, щоби він сів біля столу та добре замішав їх.

В межичасі Наполеон спитав мене, яку robe de bal (бальову сукню) я одягну. Треба сказати, що батько не хотів, щоб я йшла на баль, що мав давати сер Джордж Кокберн і дозволив тільки на прохання імператора, який вставився за мною. Я заразже побігла по мою сукню. Я була дуже горда на неї. Сеж була моя перша бальова сукня! Наполеонові вона дуже сподобалася. Карти були перетасовані, я поклала сукню на софу і ми почали партію. Наполеон мав за партнерку мою сестру, а я ґрафа Ляс-Каза. До того ми все грали на цукорки, але якраз сього вечора імператор сказав мені:

— Міс Бетсі, ставлю вам наполеона.

Я мала в маєтку тільки одну — подаровану мені колись — паґоду (монета з індійського золота, вартости 10 франків) і він згодився приняти її проти свойого Наполеона. Він неначе завзявся закінчити сей день якимись збитками. Я скоро завважила, що він намагався відвернути мою увагу, щоби моя сестра побачила мої головні карти. Я заявила, що коли він думає виграти шахрайством, то я не платитиму. Він тримався, поки міг, але коли на кінці він зробив ренонс (не дав до кольору) і щоб не завважити його тріку, захотів помішати карти, я живо схопила його за руку і доказала, що в нього таки був потрібний колір.

Хоч я його зловила на горячім вчинку, він реготався і доказував, що се я шахрувала і що йому належиться моя паґода. Я вперлася, що він не мав права ренонсувати. На те він крикнув, що я злючка та шахрайка, і вхопивши мою бальову сукню, втік з кімнати. Жах мене взяв, що помне мої чудові троянди; я погнала за ним, але він вже встиг втікти та зачинитися в своїй кімнаті. Я прохала, а навіть грозила і по французьки і по англійськи, щоб він вернув мені мою сукню, але ніщо не помагало. Наполеон лишився невблаганий, а я, згрижена, чула, як він реготався з моїх найзворушливіших благань. Він крикнув, що мою сукню затримає собі, і що я мушу без неї обійтися на балю. Прийшлося піти з порожніми руками. Вночі я не спала, але надія не по-

кидала мене, що вранці він відішле мені мою сукню. Але й вранці я не дочекалася моєї дорогої сукні.

Кілька разів протягом дня я намагалася переказати про се Наполєонові, але кожний раз відповідали мені, що імператор спочиває і не казав собі перешкоджати.

Прийшла пора їхати в Долину; запрягли коней, наше мале муриня сіло на козел, навантажили скрині, але моєї сукні не було й сліду! Я розпачала і вже думала, чи не поїхатиб мені на баль в щоденній сукні, аби не лишитися в хаті, коли побачила як Наполєон спішив в напрямі віллі і ніс мою сукню в руках.

— Маєте, міс Бетсі. Ось ваша сукня. Сподіваюся, що ви будете бавитися добре на балі, як чемна дівчинка. Не забудьте потанцювати з Ґурґо.

Одно певне, що ґенерал Ґурґо не був привабливим кавалєром, а до того ми були в сварці.

Я дуже тішилася сукнею і тим, що мої троянди були ще свіжі. Наполєон пояснив, що він наказав направити все, що могло притрапитися сукні попереднього вечора.

Імператор відпровадив нас, ідучи біля наших коней, аж до місця, де стежка звертала на шлях. Там він став. З захопленням подивився на віллю в долині та спитав, кому вона належить і висказав бажання оглянути її. Ляс-Каз пішов з імператором аж до підніжжя гори, а ми поїхали на наш баль.

РОЗДІЛ VI

Наполєон шукає самоти в садку „Шипшини" — Тобі, маляйський невільник — Широка ерудиція Наполєона, ріжнородність його розмов — Перші прогульки — Переполох капітана Попльтона

У нашім садку був великий басен прозорої води, а в ній богато риби. Оподалік кілька корчів рясної виноградини творили альтанку. Наполєон дуже любив сей самітний холодний кутик, де густе листя захищало від пекучих промінів сонця. Бувало вже від четвертої вранці сідав там писати аж до сніданку. Треба сказати, що Наполєон, хоч дуже точний у всьому, вставав нереґулярно, коли захотів. Він писав там аж до сніданку. Якщо змучився тримати перо, диктував ґрафові Ляс-Казові.

Нікому не вільно було туди в той час заходити. Наполєон був нам дуже вдячний за сю дрібну уважливість. Але всеж він робив виняток для мене. Мене уважали за особу упривілєйовану. Навіть тоді, коли він диктував Ляс-Казові, зараз мене кликав, тільки почув мій голос.

„Заходь і зачиняй фіртку"—гукав він, і все витав мене усмішкою. Проте я не надуживала його доброзичливости і рідко нарушала його самітність. Пригадую, що раз приїхала до нас з Долини молода і гарна пані, провести

з нами ранок. Їй страшенно хотілося бачити Наполєона; тимчасом він пішов у свою пустелю, бо спека стояла нестримна. Прийшлося мені йти за ним в альтанку. Якийсь час я не могла рішитися, що мені робити: докучити імператорові, чи зажурити приятельку. Але панні С. так було жаль відїхати, не побачивши Наполєона, що я побігла у садок і постукала до дверей альтанки. Довгу хвилину ніхто не обзивався. Я стала гримати ще міцніше та гукати. Імператор, що був заснув над своїми паперами, прокинувся і спитав крізь двері, чого мені треба.

— Впустіть мене, — відповіла я, — а тоді дізнаєтеся.

— Ні, перше скажіть, чого собі бажаєте, а тоді пущу.

Довелося, отже, признатися, що я хотіла представити йому одну молоду паню. Він відмовив приняти її, попрохав мене переказати, що він зле почувається. Я дуже горячо настоювала і толкувала йому, що ся пані дуже журитиметься, і додала, що вона гарненька і добилася, що він врешті відчинив мені. Як тільки я увійшла, зараз кинулася до столу, на якім він писав і схопивши його папери, сказала:

— А тепер я знатиму усі ваші тайни. Се вам буде кара за те, що казали мені чекати за дверима.

Наполєон доволі поважно сказав мені покласти папери назад на місце. Я не послухала і побігла садом зі своєю здобичею в руці. Він крикнув, що як я не віддам йому паперів, він вже не буде моїм приятелем. Тоді я скорилася, а імператор вволив мою просьбу. Але зі страху, щоби він мені не втік, я взяла його за руку і ми подалися до дому, де нас нетерпляче чекала панна С... Я її представила. Наполєон був дуже ласкавий і ввічливий. Наговорив їй тисячу компліментів, особливо про її красу, чим вона була дуже схліблена. Коли вона відїздила, він відвів її аж до травника і навіть допоміг їй всісти на коня.

Коли вона відїхала, він сказав мені, що вона безумовно дуже гарненька, але виглядає на „marchande de modes , на мідінетку.

Золоті овочі сього модерного садка Гесперид стеріг старий маляйський невільник Тобі. Він вже сорок літ працював у садку. В нім мав себе за необмеженого володаря і ніколи не бувби стерпів, щоби хтось нарушив його права. Се був дивак, а слуги боялися його майже так само, як і власника. Наполєон дуже полюбив старого Тобі і пропонував татові, що його відкупить на волю. На жаль тато не міг на те погодитися з невідомих мені політичних причин.

Проте старий лишився вдячний цісареві за добру волю, і найбільше тішився, коли йому казали нарвати найкращих овочів або квітів та занести в Льонґвуд, „доброму Боні". Зі свого боку Наполєон завше питав за здоровля Тобі, а коли відїздив від нас, подав йому руку та дарував двацять наполєонів.

Весь час свого побуту у „Шипшині" імператор був дуже приступний і великою чемністю та ввічливістю для наших гостей відплачував за наші дрібні докази уваги для нього. Якогось дня, батько запросив численних гостей. Наполеон обіцяв також прийти, і дійсно виконав обіцянку. Всі були захоплені його ввічливістю та приступністю. Він умів попровадити розмову з кожним окремо на найліпше знайомий йому ґрунт.

Люди дивувалися його всесторонности. Він говорив з повним знанням предмету про речі, про які здалосяб не міг мати поняття. Серед зібраних у нас гостей був один дуже досвідчений лікар. Він розказав батькові, що мав з Наполеоном довгу розмову на теми свого фаху, і що його страшно здивувало, яке глибоке знання медицини виявила та надзвичайна людина, що вразила його своїми дотепними увагами, глибиною і ясністю свого розумування. Між иншим імператор сказав, що не вірить в медицину і що обмежив своє лікування до дієти та горячих купелей, проте дуже поважав так лікарів, як і хірургів.

Коли імператор переїхав у Льонґвуд, доручили капітанові Попльтонові з 53-го полку „не спускати його з очей". Капітан мусів їздити з імператором на всі прогульки. Одного дня поїхав Наполеон з ґенералами Бертраном, Ґурґо, де Монтольоном, та иншими особами почоту й анґлійським старшиною на прогульку. Раптом він різко звернув ліворуч, стиснув коня острогами та погнав просто над прірву. Зпід кінських ніг сипалося велике каміння. Анґлійський старшина, боючись за життя Наполеона, з жахом дивився, роздумуючи, що йому могло впасти на гадку. Ґенерали, хоч мали добрих коней, не посміли пуститися за ним, щож до капітана Попльтона, він може й не довіряв коневі, а може й справді його кінь не міг витримати подібної їзди, досить, що він завернув свого коня та погнав до сера Джорджа Кокберна, який саме обідав у нас у „Шипшині". Задиханий старшина, не звертаючи уваги на товариську етикету, забажав бачитися з сером Джорджом в дуже важній справі. Його ввели в їдальню і він збентежено розказав пригоду та закінчив словами: „О, пане, я стратив з очей імператора!". Сер Джордж Кокберн спокійно його слухав, заїдаючи зупу. Врешті порадив йому податися в Льонґвуд, де мабуть віднайде ґенерала Бонапарте, дуже задоволеного з переполоху, що спричинив. І дійсно, коли капітан Попльтон приїхав у Льонґвуд, він застав Наполеона за обідом. Імператор глузував з його безпорадности.

Я вже згадувала, як імпозантно виглядав він верхи. Одного дня він спитав мене, чи на мою думку він добре їздить. Я йому відповіла, що певно ніхто так величаво не виглядає на коні, як він. Йому було дуже приємно почути се. Він казав привести коня, обїхав чвалом кілька разів навколо травника, а потім примусив його крутитися на місці. Од-

ним словом показав мені, що він є досконалим вершником. Якось його доїзджаючий Аршамбо намагався приборкати молодого арабського коня, недавно купленого для Наполеона. На травнику розстелили біле полотно і Аршамбо намагався примусити коня переступити його, щоби перемогти жах. Та кінь ставав дуба і не слухався. Я сказала Наполеонові, що він ніколи не всяде на того коня, бо він недобрий. Він з усмішкою глянув на мене, покликав Аршамбо, казав йому зійти з коня і сам скочив в сідло. Мені стало страшно, але горячий, непогамований кінь, почувши твердшу та досвідченішу руку, не тільки переплигнув через полотно, але навіть став на ньому ногами. В той час Аршамбо не знав, що йому робити. З одного боку він був захоплений подвигом свойого імператора, а з другого — злий, що останньому пішло так легко те, що йому Аршамбо не вдалося. Принагідно Наполеон розказав мені, що колись проїхав на однім сивім конику, якого він дуже любив, біля стодвацяти миль за день. Здається, він поспішав до хворої матері, а не було иншого сполучення. Бідний кінь згинув тогож дня.

Він сказав мені також, що він дуже відпорний на втому, що мігби пережити життя верхи. Не згадаю вже, скільки годин, по його словам, він не сходив з сідла, можу тільки упевнити, що така витривалість дуже мене здивувала. Сильне здоровля немало допомогло йому добитися здійснення його великих мрій. Кілько то разів якась тижнева недуга могла зруйнувати його мрії про світову імперію. Кілько разів він поборов усіх своїх ривалів підчас революції тільки силою незломної завзятости і велитенської амбіції, яку кілька день горячки могли зломити! Щоби бути вождом революції, треба мати вдачу, забезпечену від людських слабостей. Покинути на кілька день арену, се відчинити ворота клеветі і сильнішому суперникові.

РОЗДІЛ VII

Діточі іграшки — Пацюки — Сліпа бабка

Поміж челядю Наполеона у „Шипшині" був лямпіст, щось в роді Лепореля, дивак і хитрун. Він знаменито робив маріонетки та инші механічні цяцьки. Наполеон часто посилав по сього „scaramouche", щоби він забавив штучками моїх братів. Колись він навіть поробив бальони, надув їх та пустив серед оплесків глядачів. Инший раз він запряг до візочка чотири пацюки. Бідні звірята, півмертві з жаху, не сміли рушити. Після кількох невдалих спроб погнати запряг, мої брати побігли по імператора. Наполеон порадив ущипнути за хвіст два передні щури і запевнив, що вони вже потягнуть инших. Так воно і сталося. Візок погнав чва-

лом, а Наполеон бавився ним не менше нас, особливож його тішила радість моїх братів.

Я прохала імператора ще заки він переїхав з „Шипшини" в Льонґвуд, щоби він дав баль в салі, вибудованій в тій ціли, яку він займав. Він мені приобіцяв, але відтягав виконання. Я наставала і дорікала, що він не додержує даного слова, так врешті як **amende honorable** він обіцяв виконати всяку мою забаганку, тому що баль був неможливий.

— Скажи мені, Бетсі, що ти хотілаб, щоб я зробив, щоб тебе потішити?

Я негайно відповіла:

— Заграйте з нами у **blind maus buff** („сліпу бабку"). Ви се вже нераз обіцювали. А тоді я подарую вам баль.

Я зовсім не знала, чи се англійське слово можна заступити французьким, і мусіла пояснити імператорові, що се за гра. Смішно йому стало, що я таке вибрала і він хотів, щоби я перемінила вибір, але я не далася умовити. Нарешті він погодився, навіть досить охоче. Грали моя сестра і я, син ґенерала Бертрана та ще деякі діти з імператорського почоту. Наполеон хотів, щоби ми тягнули жеребок, хто перший ловитиме. Він виготовив клаптики паперу і на одному з них написав: „смерть", la **mort**.

Не знаю, чи випадок, чи він сам мені підсунув жеребок, досить, що я попала на перший вогонь. Наполеон витягнув батистову хустинку, завязав мені очі та спитав, чи я бачу.

— Нічого не бачу, — відповіла я, хоч троха світла втискалося з одного кутика хустини, позволяючи мені дещо бачити. Тоді, несподівано, Наполеон скинув капелюх та махнув ним кілька разів перед моїм обличям. Тінь, що нагло впала на мене і вітер, змусили мене поступитися.

— **Au! leetle monkee!** (Ах, малпочка!) — скрикнув своєю англійщиною. — Ви добре бачите!

Перевязав мені очі ще й другою хусткою по верх першої, так що вже не було і проблиску світла. Поставили мене на середині кімнати і гра почалася. Спочатку імператор тихенько присунувся до мене та дав мені легенького пштичка в ніс. Я пізнала його по сьому, а також по його ході, кинулася вперед і мало його не зловила, але зграбним скоком, він вислизнувся мені. Я знов стала шукати помацки, він наближився та вщипнув мене за вухо. Я живо протягла руку і щаслива, що нарешті мені вдалося, крикнула:

— Зловила вас, тепер ваша черга жмурити!

Що за розчаруваня, коли я побачила, що се була моя сестра. Наполеон сховався за неї, і витягнув руку понад її головою.

Почали наново, але що я помилилася щодо особи, — як завважив Наполеон, — прийшлося мені знову жмурити. Він мене дразнив за мою помилку. Я всіма силами намагалася його схопити, але він все дуже зручно тікав. Серед на-

шого голосного сміху і криків прийшли повідомити імператора, що хтось прохав в нього авдієнції. Я була дуже лиха, бо вбила собі в голову зловити його та примусити жмурити. Так нам перебили гру.

РОЗДІЛ VIII

Перший обід з імператором — Крем — Дарунки — Наполєон і жінки — Наполеон і Жозефіна — Що думав імператор про схильність англійців, а навіть англійок до горячих напитків

Надходила обідова пора, коли одного разу Наполєон прохав нас пообідати з ним. Ми відповіли, що вже обідали.

— Не шкодить. Ходіть, будете дивитися, як я їстиму.

Коли Сіпріяні повідомив, що обід поданий, ми мусіли податися з ним під намет. За столом він зразу наказав подати мені крем. Я відмовлялася, казала, що вже обідала, та на жаль він знав, як я гину за кремом. Як не просилася та упевняла, що не зможу вже нічого проковтнути, він примусив мене їсти. З бідою я зїла половину, але Наполєонові сього було мало. Він став годувати мене, як маленьку дитину і називав своєю bambina. Мій засоромлений вид дуже його смішив.

Я вже більше не могла і втікла з його рук.

— Чекайте, міс Бетсі, — кричав він. — Зїджте ще одно тісто з кремом. Ви казали, що вони вам дуже до смаку.

На другий день Маршан приніс від його імени велику кількість бонбонів і тіст з кремом і поздоровлення для панни Бетсі; він спеціяльно зазначив, що всі кремівки були для неї.

Імператор мав в своїй службі найкрасшого цукорника у світі. Пан Перон випекав на імператорський стіл найріжноманітніші patisseries. Всі складні та дуже елеґантні на вигляд. Він будував з цукру тріюмфальні луки, кришталеві палати, що мінилися кольорами. Подумавби хто, що їх будували для цариці фей.

Наполєон завше присилав нам що найкращі такі будівлі. Поки житиму, не забуду бонбонів пана Перона. Можливо, що мій молодий вік так окрашував в рожеві барви і цукорки пана Перона і инші радощі того щасливого часу.

Бувало, імператор передавав вкупі з ласощами такі солодкі слова, що вони ставали ще солодші.

На новий рік імператор прислав до нас Генриха, синка ґенерала Бертрана, та Трістана, синка пані де Монтольон. Вони принесли на севрських порцелянових тарелях кришталеві чаші, повні ріжних ласощів, а все було прикрите білим шовком. Тарелі я пильно переховувала; недавно я їх подарувала одній пані, дуже добрій для мене та моєї матері. Се майже останні з дарунків, які я отримала від імператора.

Лишився мені ще тільки жмут волосся, ніжного та шовковистого, наче волосся дитини.

Наполеон був завше дуже чемний для дам і любив їх обдаровувати і завше був супроти них вишукано ввічливий. Він дуже любив їхнє товариство. Якось одного дня, коли моя сестра і я були у нього на обіді, О' Міра, звернув увагу, що він дуже розмовний та цікавий. „Його розмова се взір causerie". Може тільки надто любив говорити компліменти, але се вже вина його положення та країни, з якої походив. Колись вихвалювали красу і чепурність пасербиці ґубернатора. При сій нагоді він спитав мене, хто на мою гадку найкраща жінка на острові. Я відповіла, що мені найбільше до вподоби пані Бертран. Батько казав, що коли побачив її на *Northumberland*, його вразив її імпозантний вигляд. Інші жінки никли при ній.

Проте вона не мала дуже правильних черт і не славилася красою, скорше вражали її інтелігентний вираз, королівська хода і велична, гідна постава.

Пані де Монтольон та Бертран часто приходили у „Шипшину" відвідати імператора. Дуже було цікаво дивитися на велику пошану й уважність, з якою всі до нього відносилися. Для них се все ще був великий імператор. Всі ловили погляд його очей та випереджували усяке бажання, неначе він ще займав престіл Карла Великого.

Одного дня пані Бертран показала Наполеонові мініятуру Жозефіни. Він довго придивлявся мовчки, врешті скрикнув, що ще не бачив такого подібного портрету, і що хоче його собі затримати; він його переховував аж до смерти.

Колись він довго придивлявся моїй матері, перепросив її потім, кажучи, що вона дуже подібна до Жозефіни. Про неї, здається, залишилися в нього дуже сердечні спомини. Нераз хвалив її лагідність та чарівну ходу. Він казав, що він не знав більше жіночої жінки.

Коли говорив про неї, завше згадував її нервову слабість, але зазначував, що вона нічим не нарушала своєї духової рівноваги. Він все повторював, що вона наймиліша, найелеґантніша і найчарівніша жінка на світі, і тоді повертав до своєї рідної мови: — **Era la dama la piu graziosa di Francia!**

Се була богиня тоалєти. Всі моди їй підходили і все, щоб вона не одягла, набирало своєрідного шику. Проте він рішучо перечив, щоб вона мала якийбудь вплив на політику.

— Хоч Бурбони та анґлійці приписують Жозефіні те трохи добра, що мені вдалося зробити, то се вони кажуть, щоби мене обезцінити. Жозефіна ніколи не мішалася до політики.

Імператор володів дуже обмеженою кількістю анґлійських слів і дуже смішно їх вживав. Він уявив собі, що ан-

ґлійський джентельмен мусить випити безконечну кількість вина. Коли в нас були гості, він ніколи не забував спитати мене, кілько пляшок вина випив батько. Реготався та числив на пальцях до пяти. Одного дня захотів мене подратувати і сказав, що анґлійки пють джін і горілку, та сказав по анґлійському: — **You laike veree mosh dreenks, meess, sometimes brandee geen?**

Його вимова мене дуже розсмішила, але я образилася на подібний закид. Я запевняла, що анґлійські пані зовсім не вживають сильного питва, і що вони навіть дуже суворі в своїх засадах і способі життя.

Моя жвавість дуже його забавила. Врешті признався, що видвигнув се обвинувачення тільки, щоби мене подратувати, а коли я відходила, він повторив: — **You laike dreenk, mees Betsee, dreenk, dreenk!**

РОЗДІЛ IX

Лють Наполеона, коли прийшлося покидати „Шипшину" — Ми дуже зажурені його відїздом — Дарунки для моєї матері та для мене — Його вдача

Наближався день переїзду Наполеона від нас у Льонґвуд. Він ще частійше заходив до нас і казав, що радо поселивсяби тут остаточно, бо в нашім товаристві легше проходили страшні години на сій страшній скелі.

День або два перед речинцем прийшов ґенерал Бертран та заявив, що в Льонґвуді панує такий страшний запах фарби, що годі там витримати.

Я ніколи не забуду гніву Наполеона. Ходив по доріжці, вимахував руками як дикий. Лють його просто дусила. Він сказав, що запах фарби шкодить йому і що він ніколи не поселиться в хаті, де її чути. Відгрожувався, що коли звіт маршала є правильний, він попередить ґубернатора і відмовить переселитися. Ґраф Ляс-Каз отримав наказ зараз рано поїхати в Льонґвуд і провірити повідомлення ґенерала Бертрана.

В той час я проходила морігом і спитала його, чого він такий лютий. Поведінка його якстій перемінилася і він зовсім спокійно розказав мені причину невдовілля.

Мене вразило його панування над собою. В одну хвилину після такого страшного вибуху люті, він став спокійний, ввічливий і як звичайно привабний.

Вдосвіта Ляс-Каз поїхав у Льонґвуд. До полудня він вже повернув і переказав імператорові, що запах був ненадто сильний і що за кілька годин вивітріє. Згодом я довідалася, що великому маршалові порядно влетіло за переборщену доповідь.

Льонґвуд було цілком готове. Умовилися, що Наполеон переїде два дні пізніше. В умовлений день приїхав сер

Джордж Кокберн та імператорський почот перевезли на нову оселю. Я гірко плакала. Імператор підійшов до мене та сказав:

— Не плачте, панно Бетсі. Провідайте мене на слідуючий тиждень і дуже часто.

Я відповіла, що се залежить від батька і він звернувся до батька:

— Балькомб, провідайте мене на другий тиждень і привезіть панночки Джен і Бетсі. Коли приїдете верхи у Льонґвуд?

Батько обіцяв і дотримав слова. Він спитав, де мама. Я прохала її іменем вибачити її і сказала, як їй прикро, що вона нездужає якраз в час розстання і не може його попращати.

— Піду її провідати, — сказав він.

Не дав нам повідомити матері, і пішов сходами нагору. Сів на краю ліжка та сказав їй, як йому прикро, що вона нездорова. Захоплюючо говорив про її уважність для нього, про те, що бувби радо у нас замешкав, колиб йому на се дозволили. Подарував їй золоту табакерку і прохав дати її батькові як доказ приязни. Мені подарував гарнесеньку бомбонєрку, якою я нераз захоплювалася і сказав:

— Се буде gage d'amour (доказ любови) для малого Ляс Каза.

Я розплакалася і прожогом втікла з хати. Стала біля вікна, щоби дивитися на його відїзд, але моє серце було занадто повне, я кинулася на ліжко і довго ридала горячими слезами.

Коли батько повернув, ми спитали, як сподобалася Наполєонові нова хата. Виявилося, що він дуже пригноблений, зачинився на цілий день в одягальні. Батько був імператорським доставником і тому ми мали постійний дозвіл бувати в Льонґвуді. Рідко минав тиждень, щоби ми його не використали. Звичайно ми старалися попасти на сніданок і повертали аж увечір.

В Льонґвуді він частіше підпадав пригнобленню, як у „Шипшині", але вроджена веселість все брала верх.

Одного дня ми приїхали, як він стріляв до цілі з пістолів. Він дав мені пістолю у руки та сказав стріляти. Мені здається, що пістоля була набита тільки порохом, але я стрілила. З того дня він назвав мене малим стрільцем і казав, що сформує стрілецький відділ, а я буду капітаном. Потім пішов у хату і завів мене до ново влаштованої більярдової салі. Ся гра здалася мені трохи дитиняча для дорослих мужчин. Імператор хотів навчити мене сеї гри, але я робила слабі поступи, і воліла кидати кулі на імператорські пальці.

Дуже скоро після переїзду у Льонґвуд, Наполєон став підупадати на здоровлі через нещасні непорозуміння з губернатором, сером Гудзоном Льов. Він вже не був такий

жвавий, хоч і лишився для мене однаково уважний і добрий.

Кілька місяців після його виїзду, я тяжко захворіла. Лікував мене доктор О'Міра і навіть стратив надію врятувати мене. Ніколи не забуду, як ласкаво імператор допитував за моє здоровля. Коли йому сказали, що мені краще, він наказав цукорникові кождого дня робити якісь ласощі, що розбудилиб апетит та додавали сил.

(Докінчення буде)

Вол. Реш-Лозовський

Johannes Volkelt про естетику трагедії

J. Volkelt — се бувший професор фільософії в Ляйпціґу й один з кращих теоретиків мистецтва. Про трагедію написав він глибокий твір п. н.: *Ästhetik des Tragischen.* На сьому місці хочу поділитися деякими його думками. Joh. Folkelt стоїть здалека від методи німецьких метафізиків, як також від методи чисто-нормативної, що останніми часами, виходячи з мислевих категорій Канта, занадто вибуяла, розуміється, на шкоду естетики. Передусім марбурзька школа дослідників, послуговуючись останньою методою, довела естетику до правдивих дивоглядів. Тільки психольоґічна метода може бути для естетики корисна, — а досліди, проваджені сією методою, можуть дати вдоволяючі висліди. Сією методою послуговується в своїх дослідах J. Volkelt. Метода його психольоґічно-лябораторійна. Учений обсервує, описує, ґрупує, одним словом, досліджує, а не видумує. Не послуговується тільки спеціяльними »авторитативними« прикладами, але запускає неводи в гущу людських переживань і виловлює відтіля на поверхню життя те, що найхарактеристичніше: типово-людське. Не минає ані одного глибшого потрясення, ані одної глибшої людської рани.

На яких ділянках людського буття треба очікувати трагічного? В якому відношенні стоїть оте трагічне до самої істоти трагічного? Ось питання, що висувається вже на самім початку наших розважань.

Не тільки мистецтво, але й саме життя, сама дійсність дає незчисленні приклади трагічного, а поети цілими пригорщами черпають до своїх трагедій сюжети з історії. В історії аж роїться від трагічних постатей, від трагічної долі. Ніхто не вникнув так глибоко в трагічне розвою людськости, як Геґель у своїй *Фільософії історії* та *Феноменольоґії духа.*

J. Volkelt не силкується на дефініцію трагічного, а помагає нам його зрозуміти по його прикметах. Бо як тяжко сказати: що значить бути чоловіком, так тяжко сказати: що таке трагічне.

З трагедією звязаний чоловік і його терпіння. І на сього терплячого чоловіка — себто на героя трагедії — звертає дослідник свою увагу.

Люди терплять богато. Можна навіть сказати, що немає чоловіка без терпіння. Та люди ті й ті терпіння звичайні, а трагічними можуть бути — тільки надзвичайні. Надзвичайною мусить бути особа й надзвичайними мусять бути її терпіння, коли в нас має повстати враження трагічного. Коли особа має викликати настрій трагічного, то передусім мусить переконати нас про свою людську великість (menschliche Größe). Ми мусимо відчути, що вона велика, шляхетна. Де звичайність — пересічність, там трагедія неможлива, бо трагічне обявляється тільки через людей надзвичайних.

Великість — ся головна прикмета трагічної постаті — залежить від того, як ся постать сприймає біль-терпіння; як його зносить, як поборює. Коли вона під тягарем терпіння буде скиглітикаятися, тоді примеркне її великість, вона покажеться нам малодушною, а враження трагічного зникне. Не змаліє почуття трагічного тоді, коли й далі будемо переконані, що біль походить з великої душі, що душа ся терпить, але не кається.

Колись живим, ходячим прикладом такої трагічної великости між нами був Тарас Шевченко. Він двигав своє терпіння, згинався під його тягарем, але не кидав його:

... караюсь, мучуся,
Але не каюсь...

Як приклад жалюгідного каяття, пониження й упадку подає Joh. Volkelt Достоєвського Раскольнікова. Раскольніков далеко не доріс до ролі героя трагедії. Під натиском терпіння, він духово зовсім розгубився, показав свою малодушність і викликав своєю поставою погорду й несмак.

Трагічне звязує Volkelt тісно з світоглядом чоловіка. Де немає світогляду, там не може бути мови про трагічні переживання. У трагедії мусить бути покладена виразна границя поміж вартісним і безвартісним, поміж добром і злом. Не може такої оцінки вартостей подати людина без світогляду, людина байдужа.

Не ходить тут про те, щоб поет у трагедії »викладав« свій світогляд, бо се бувби найбільший нонсенс. Трагедія — се не теоретизування, а життя, а співець трагічного — не професор фільософії. Коли трагічні постаті терплять,

то їх терпіння й їх загин мусять мати своє оправдання у вартостях, без яких не можуть жити. Сі вартості — органічна потреба їх духа. Трагічне без світогляду зводиться до чогось дуже поверховного, тривіяльного. Не можна знову твердити, що трагічне є вислідом якогось точно означеного світогляду, бо ріжні світогляди можуть бути джерелом трагічного. Напр. німецькі метафізики, як Гегель, Шеллінґ, бачать у трагічному обявлення Абсолюту, обявлення Ідеї-Бога й тільки те може бути в них головною віссю трагедії. У трагічному показується та глибока правда, що ідея, втілюючись серед людської дійсности, входить з нею в спір, а в загині смертника, що її заступає, ідея обявляє себе й тим підтверджує свою живучість. Є трагедії, що їх можна зачислити тільки до трагедій світогляду.

З великістю трагічної постаті дуже часто звязується проблєму волі.

Є погляд, що тільки постаті сильної, непохитної волі можуть бути трагічними, що трагедія можлива тільки на ґрунті волі до могутности (des Willens zur Macht). Хоч J. Volkelt заступає відмінний погляд і подає приклади, де почування, фантазія можуть довести до трагедії.

Один німецький критик (Ю. Баб) назвав нпр. трагедії Гавптмана, трагедіями безсилля — „Tragödien der Unkraft".

Вище була мова про великість трагічної постаті. І треба зазначити, що в тій саме великості криється для трагічної постаті велика небезпека. Ся великість не позволяє погодитися з осоружною дійсністю, вона пхає трагічну постать до протесту, до боротьби, до загину. Отже великість сама в собі є трагічна.

Із сієї великости, з сього протесту трагічної постаті походить трагічна вина. Вже Арістотель вязав з нею трагедію. А й сьогодні естетики присвячують немало уваги трагічній вині. Де тільки є трагедія, там дошукуються вони трагічної вини. Гегель не знає трагедії без неї. У нього трагічна вина — се вина релятивного характеру, вина, що одночасно має в собі оправдання й дає трагічній постаті змогу розвинути вповні свою великість. Він каже, що є честю великого характеру — бути винним: „Es ist die Ehre der grossen Charaktere schuldig zu sein". Серед теоретиків, що займалися трагедією, теж Отто Людвіґ узнає трагічну провину корінем трагічного.

Ю. Баб уважає трагічну провину не за звичайну етичну провину, але метафізичну, чи попросту — вроджену. Великість трагічної постаті з одної сторони, а її трагічна провина з другої сторони — збуджують у нас почуття контрасту. Глибоко вражає нас факт, що саме великі характери, сильні душі, які в першій мірі призначені до щастя й світлости, що саме вони мусять

терпіти; що саме вони мусять бути тими »грішниками«, що беруть на себе провину та в нерівнім змагу з долею мусять іти до загину. Се настроює нас песимістично, але не безнадійно.

Саме в трагічній провині характеристичне те, що всупереч прикрому песимізмові виступає друге сильне почуття — почуття моральної сатисфакції (das Gefühl sittlicher Genugtuung). У трагічній провині власне те найбільш характеристичне, що саме сі два почуття, сі дві вартості виступають поруч себе й співділають. Можна сказати, що трагічна провина — се синтеза двох почувань: трагічного песимізму й моральної сатисфакції. З одної сторони гнітуче почуття великого терпіння, а з другої — радісне почуття »проломаного фронту«, почуття загину й почуття народин. Сі два почуття, незвичайно скріпляють естетичну вартість трагічного.

Не всі мистці зосереджують свою увагу на проблемі трагічної провини. Деякі з них є, так сказати, байдужі до моральної сторони трагедії. Вони вдоволяються самою динамікою терпіння. За приклад можуть тут послужити *Вертер* Ґете, чи Байронів *Мазепа*. В обидвох творах увага сконцентрована довкруги терпіння, а не довкруги трагічної провини. З другої сторони такі трагедії, як: Шіллерова *Марія Стюарт*, *Фавст* Ґете, *Макбет* Шекспіра є прикладами т. зв. чистої трагічної провини. Тут виступає на перше місце субєктивний характер сієї провини. Трагічні постаті є свідомі її, через неї терплять, вона може довести їх до розпачі, до морального загину, або до цілковитого морального відродження.

Не можна не звернути уваги на численні випадки, в яких маємо ділю з болем, з трагічним загином, хоч вони не мають свого коріня в трагічній провині. Є постаті, що загибають без трагічної провини, або те, чим вони провинились, таке дрібне й марне (teils Versehen, teils Verirrung), що того не можна ніяк брати під міру трагічної провини.

Такий брак трагічної провини завважуємо в трагедії *Ромео і Юлія*. Колиб хто конечно хотів дошукатись тієї провини, то ніколи не знайде її у молодої пари, але далеко поза нею, в дикій ненависті двох родів. А Сафо? Чиж не без трагічної провини пішла до загину?! На ній доконала помсти »ненависна земля« за її »улюблене небо«.

Зі справою трагічної вини не можна мішати справи злочину. Де виступає звичайний злочин, там не може бути мови про чисту трагедію. Volkelt називає такі випадки »ограничено-трагічні«; вони є тільки певними бічними відтинками дійсно трагічного. Тут входить у гру справа вини й великости трагічної постаті. Коли зпоза провини визирає щось взнеслого, гідного, шляхетного, відважного, тоді вина набирає прикмети

трагічности. Колиж поза нею вкривається звичайна людська злоба, простацтво, змисловість, низька жадоба, тоді вина набирає прикмет звичайного злочину, а трагічне затрачує своє типове обличя. Коли такий »герой« (Schurke) терпить та йде до загину, ми вдоволені, бо кара заслужена. Противно — трагічна вина викликує в нас вражіння нерівности болю, чогось незаслуженого, страшного, ірраціонального. Коли злочинці показують якусь благородну прикмету свого духа, а навіть його великість, тоді бувають трагічними. Коли долучиться почуття болю, — що людина з задатком шляхетности упадає, що замісць опинитися на вершинах, падає на низини, тоді знову замаячить перед нашими очима тінь трагічного. Нас попросту потягає великість і нам жаль тієї загибаючої великости.

Часто в трагедіях зустрічаємося, так сказати, з самими воплоченнями зла: у *Фавсті* — з Мефістом; у Байроновому *Каїні* — з Люципером; у *Втраченому раї* — з Сатаною. Отже маємо тут до діла з духами, хоч злими-ворожими, то часто повними великих прикмет, а то й попросту повних великости. Сі демонічні постаті вже тим великі, що горді й незломні в стражданні, що мають відвагу »взятись за барки« з самим Богом і вести з Ним затяжну боротьбу, хочаб безвихідну й розпачливу.

Ґетів Мефісто, хоч і не збуває йому зовсім на великости, не є трагічною постаттю. Його гумор не позволяє йому бути трагічним у собі. Рубашний комізм і цинічний гумор у нього на першому пляні. Зовсім инакше ділає на нас постать Байронового Люципера. Його »рихт« і шляхетність розвинені до тої міри, що той зухвалий дух своєю великістю перевисшає навіть самого Єгову. Тому в сій постаті починають брати перевагу трагічні елементи.

Трагічне — страшне; трагічне — болюче, жорстоке й розпачливе! Але сей біль і розпач не роздирають до кінця нашого серця. Є щось у трагічному, що будить у нашій душі якусь таємну надію, що відкриває для нас якусь »обіцянку«, що дає нам змогу піднестися понад усяке зло й вірити в побіду величного. Щось нам промовляє: »Горі імійте серця«... Такі незвичайні моменти в трагічному називає Volkelt моментами піднесення (die erhebenden Momente). Велику шкоду потерпілаб трагедія, колиб у ній забракувало отих піднеслих, очищуючих моментів, а образ такої трагедії не мігби дати чогось духово викінченого.

Коли навіть серед найбільшого болю, коли навіть серед найстрашнішого загину трагічна постать не тратить своєї великости, тоді наступає момент піднесення, що освічує наш песимізм. Ми починаємо прямувати за такою великістю, ми разом з нею починаємо рости. Ростемо думкою, що людський дух, навіть при найважчих ударах долі, здолає бути незломний, непохит-

ний; що проти тих ударів ворожої долі несе в собі щось їм рівновартісне, а навіть надвартісне. Тоді саме ми пізнаємо: що значить бути чоловіком (was es heisst Mensch sein).

Колиж наступає оте піднесення духа? Передусім тоді, коли трагічна постать покінана фізично, але не морально; коли ми наглядно бачимо її духовий ріст, духову перемогу. Таким моментом піднесення є, між иншим, гордість, трагічної постаті, з якою вона йде на пробій і підбій ворожої долі. Завдати удар ворожій, переважаючій силі — отсе нестримне хотіння гордої трагічної постаті — чи не будить воно нас до росту й подібного хотіння? Ще сьогодні з диких, холодних скель Кавказу спливає на нас живуща кров Прометея, ще сьогодні всміхається до нас його неподолане серце. Подібним до Прометея показав себе Сатана з *Утраченого раю*. Проти мук, що гризли його серце по втраті раю, він поставив свою погорду, свій бунт, свою ненависть.

Піднесено ділає на нас у трагічному теж стоїчна й холодна рівновага та безкомпромісова готовість зносити біль та йти до загину.

Бувають теж трагічні постаті, що приймають свій біль і свій загин радо, з побідним усміхом на устах, з побідним гумором.

Та всі ті моменти піднесення діють тільки тоді, коли вяжуться з великістю трагічної постаті. З того слідує, що великість і піднесення — се в трагедії моменти засадничої вартости.

З постаті трагічної вони переносяться на нас. І водночас з трагічною постаттю ми почуваємо себе більшими, піднесеними.

Почуття упадку й піднесення (das Zusammensinken und das Sichemporheben), почуття знеохоти й захвату, почуття „Auf und Nieder" — отсе два почуття, що в трагедії з собою співдіють. З трівогою скочуємося в пропасть, а потім з захватом летимо догори.

Почуття, що їх у нашій душі збуджує трагічне, можуть бути ріжні, залежно від того, чи біль відноситься до теперішности, чи до будучого. Коли постать трагічна терпить тепер — тоді родиться в нас співчуття. Правдиве співчуття (Mit-Leiden) вкриває в собі щось хоробре, щось сильне, а не, як часто в нас буває, щось кволе й слабке.

Таке хоробре співчуття се властиво спів-терпіння. Ніяка потіха для терплячого наше співчуття, він хоче нашого співтерпіння. Тільки малі й слабі співчувають з Прометеєм, сильні прагнуть з ним співтерпіти:

...Я честь віддам титану Прометею,
що не творив своїх людей рабами,

що просвітив не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку...
Я вслід його піду. Коли загину,
то не за нього — він не хоче жертви —
але за те, за що і він страждав.
Нехай нікого хрест мій не лякає,
бо як почую у своєму серці
святий вогонь...
то я щасливим і на смерть піду
і без докору на хресті сконаю...

(Леся Українка)

Правдива трагічна великість завжди викликає в нас бажання співтерпіти.

Колиж біль трагічної постаті має наступити в будучому, тоді на місці співтерпіння повстає в нас почуття тривоги-страху (Voraus-Leiden). Трагічна постать не знає, що її чекає, в почутті певности, в привиді ясної мети йде вперед. Та ми се бачимо й нас огортає страх. Отже, хоч трагічна постать ще зрівноважена, спокійна, ми вже наперед починаємо співтерпіти. Оте „Voraus-Leiden" огортає нас при трагічній долі короля Ліра, що так довіряв своїм дочкам і несвідомий був того страшного, що мало наступити.

Безогляду на всі ті „Leiden" — з дна трагічного, як зпід важкого каменя виростає звичайно якийсь життерадісний квіт, якась saxifraga Ми вже звертали увагу на т. зв. моменти піднесення. Та найбільшим для нас піднесенням є те радісне почуття, що, хоч у трагічному — ми все таки розвинули в собі наші утаєні сили, дали імволю вижитися. Ми зактуалізували до найвищого щабля наші психічні сили, ми йдемо з розгоном вперед і нас проймає життерадісна дрож. А оте зворушливе, оте вічно бурхливе й змінне, а часто сонцем опромінене життя: — „Es ist der Reiz allen Reizes", як каже Ніцше.

Щось, що є для людей найважніше (menschlich Bedeutungsvolle) виринає в трагедії на поверхню життя, щоб подати світові свій голос. І сей голос з глибини людської істоти справляє нам радість. Сеж промовляє голос великости, що в трагедії шукає свого воплочення! Сеж виходить на яву: Was es heisst Mensch sein. При таких моментах піднесення ми чуємо себе вільними, нас огортає визволяюче почуття. Колиж брутальна, жорстока доля зовсім закриє перед нами навіть найменші проблески надії, коли в серце наше вгризеться безнадійність, коли, почувши над собою »регіт Арідника«, не будемо мати сили на відпір, тоді будемо зломані, понижені (niderdrückende) тоді скотимось у царство низин.

Не завжди противна, ворожа трагічній постаті сила

мусить бути брутальна, в своїх змаганнях безправна-низька. Буває, що протидіюча сила є власне правна, бо вона теж з внутрішних конечностей заступає свою ідею й хоче бачити її воплочення. Маємо тоді на арені дві сили, обидві правні - оправдані (berechtigte). Коли маємо до діла з двома такими силами, тоді дія визначається незвичайно сильним напняттям, трагічнимм насиченням*).

Возьмім під увагу хочаб такі дві сили: Фавст-Мефісто. Колиб ми могли взяти на вагу право, чи без-право їх обидвох, то раз переважувалаб одна важка, а другий раз друга, бо в одного й другого є: Recht і Unrecht. Безправним є Мефісто тоді, коли намагається »вдертися« в душу Фавста на те, щоб її сплощити, понизити її лет, щоб перетворити її на свою подобу; але правним видається тоді, коли бачучи до чого веде переступлення границь людського, хоче Фавста завернути й тому його критикує, його висміває.

Правне становище протидіючих сил завважуємо теж у трагедіях Ґрільпарцера. Такими силами є тут Сафо-Фаон. Сафо живе на недосяжних вершинах для звичайного людського духа. Її істота понадлюдська, ірраціональна. Фаон звичайно-людський. Він прагне вижитися звичайно, полюдському. Отже Сафо-Фаон, се дві правні сили, що від віків володіють людським світом. Зудар таких сил є надзвичайно трагічний, бож зударяються тут дві людські природи.

Спричинниками трагічного можуть бути сили зовнішнього й внутрішнього характеру. Властиво в кожній майже трагедії виступають обидві ті сили поруч себе, тільки раз перевагу має одна, а иншим разом друга. Залежно від того, котра з тих сил має перевагу, характер трагічного буде більш зовнішний, або більш внутрішний. Сили зовнішні є частіше посередними тільки спричинниками трагічного, більш небезпечні в тому випадку є сили внутрішнього походження.

Коли напр. якась зовнішна сила, що має зготовити наш загин, діє з укриття, коли ми тієї сили несвідомі, тоді вона не може вплинути на стан нашого почування, не може бути причиною нашого трагічного болю; така сила не містить у собі елементів трагічних. Колиж приводу якоїсь зовнішної сили почне наростати в нас внутрішний біль, коли приводу тієї самої сили той біль мусить рости вгору, аж доки не доведе нас до загину, тоді кажемо, що зовнішна ворожа сила (äussere Gegenmacht) принесла в собі для нас зародки

---

*) Приклад конфлікту таких двох сил дав Б. Шов в *Святій Іванні.* *Редакція*

трагічного загину. В сім випадку наше »я« знайшло свого ворога поза собою й попало з ним у конфлікт.

Та вже навіть поверховний перегляд трагедій показує нам, що часто трагічна постать має до діла з в о р о г о м, щ о к р и є т ь с я в н і й с а м і й. У власному »я« трагічної постаті виступають елементи, що себе взаімно поборюють і приводять постать до трагічного загину. Тут в одній душі зударяються дві її природи, що вкінці приводять до душевного розбрату, до роздвоєння душевної одности. І тільки там, де внутрішня боротьба має свою причину в розбраті, в роздвоєнні власного »я«, там тільки може бути мова про внутрішні трагічні елементи. Фавст, Сафо, Орлеанська Дівчина, — ось приклади внутрішнього конфлікту. До них долучитиб такі постаті — як Ніцше, Шопенгавер.

Зовнішнє життя, зовнішня доля, хоч не надто їм сприяли, то все таки н е т у т т р е б а ш у к а т и т р а г і ч н о с т и і х х а р а к т е р і в; і і т р е б а ш у к а т и в і х н ь о м у д у ш е в н о м у р о з п о л о ж е н н і.

Де тільки виявляється людський ґеній, там упарі з ним іде трагічне, бо те, що найвартісніше, те в істоті своїй трагічне. Душа ґенія попадає в розбрат із звичайною моралю, її огортає демонічний гін, що без огляду на границі, жене її завжди вперед, до »обітованої землі«, яку собі вподобала. Доки чоловік не виховає собі свого »демона«, доти не зайде далеко поза звичайне. Колиж собі його виховає, то мусить попасти в конфлікт, у трагічну провину, коли схоче винести з глибин на денне світло те, чим горить його серце і думка.

Герберт Н. Касон
(З англ. о. Т. Д. Волохатюк)

Про успішність у бізнесі

(За дозволом автора **Copyright reserved**)

І Факти проти поглядів

Від судді та лави присяглих вимагають, щоб рішали всяку справу на основі фактів, а не відповідно до своїх поглядів на неї.

Учений весь час збирає факти. За тисячу „поглядів" він не дасть і шага. Великий інжинер, якому доручили будову великого мосту, фабрики чи трансокеанського пароплаву, починає свою працю збиранням фактів. Він не звертає уваги на ніякі „погляди". В праві, в медицині, в техніці —

„погляди" мають мале значіння, або й зовсім його не мають. Правники, лікарі, техніки роблять свої рішення на основі фактів.

Та коли перейдемо до бізнесової ділянки, то завважимо навпаки, що в ній майже завжди рішають погляди. Бізнесовий загал досі є під впливом опіній і традицій. Але найздібніші бізнесмени — нечисленні справжні, компетентні бізнесмени — не опираються на поглядах. Вони збирають факти, і аж тоді роблять рішення.

Бо компетентне ведення бізнесу се кермування не на основі поглядів, а на основі фактів.

II Що підносить вартість акцій?

Візьмімо під увагу акції, які продають і купують на біржі. Яка головна причина, що їх ціни підходять догори або падуть удолину? Головна причина — компетентність. Більш, аніж який инший чинник, підносить вона ціни акцій, а брак її обнижує їх. Компетентність підносить вартість акцій богато більше, аніж праця або машинерія. Се факт, який загал мало розуміє. Одна фірма може мати машинерію, вартости 100.000 ф. ст. і 2.000 робітників, але її 20-шілінґові акції можуть вартувати тільки по 5 шілінґів і вона може зовсім не платити дивіденд на звичайних акціях. Зате 20-шілінґові акції другої фірми, з таким самим капіталом і скількістю робітників, можуть вартувати по 50 шілінґів. Таку велику ріжницю потрафить спричинити компетентне ведення бізнесу.

Візьмім для ілюстрації замітний успіх фірми Сірібос. Вона має капіталу 1,250.000 ф. ст. Але її акції вартують тепер 11,900.000 ф. ст. Як бачите, ся фірма не завдячує своє збогачення уділовцям. До кождого фунта стерлінґів, який вони вложили, управа додала 8 фунтів і 10 шілінґів своєю компетентністю при веденні справи. Ся фірма має фактично тільки $^1/_9$ капіталу, а $^8/_9$ компетентности. Тільки завдяки добрій управі вона має тепер майна майже 12 міл. ф. ст.

Здібність збільшити чистий зиск підносить вартість акцій. Се найцінніша здібність у бізнесовому світі. Коли фірма з капіталом 100.000 ф. ст. потрафить зробити 30.000 ф. ст. чистого зиску за рік, то її 20-шілінґові акції підскочуть до 70 або й 80 шілінґів.

Кожда фірма, яка зуміє принести 15% чистого зиску подвоює вартість своїх звичайних акцій. Коли хто є власником усіх акцій фірми, яка дає 15% зиску, то може, продавши половину своїх акцій, дістати назад свій капітал, і все ще затримати контролю фірми та діставати половину її зисків. Коли є яка магічна палиця, що може подвоювати

та потроювати капітал, то нею є компетентне ведення бізнесу. Компетентність у бізнесі се такаж означена річ, як і хемія. Се техніка осягання більшого відсотку зисків при помочі наукових метод розвязки бізнесових проблєм. Не кождий бізнесмен студіює сю штуку. Може тільки один на пять. Чому $^4/_5$ бізнесовців не пробує навіть запізнатися з нею, се загадка, яку пояснити можна тільки нездарністю пересічного людського мозку.

Таємницею бізнесового успіху є творення нових вартостей. А нові вартости в бізнесі може витворити тільки компетентність.

III Дилєтант проти експерта

Найбільш коштовне марнотравство трафляється на бізнесовому полі тоді, коли плян якогось великого підприємства укладає та переводить дилєтант замісць фахівця.

Чи так буває часто? Ще й дуже! Воно так загально поширене, як простуда. Навіть найбільші фірми роблять нераз таку помилку. А найкомічніше при сьому те, що роблять її звичайно задля ощадности. Фірма заощаджує на високій платні для фахівця, а тратить нераз в десятеро стільки через брак досвіду в дилєтанта, який переводить дану працю. Одна департаментова крамниця рішила була перевести в себе повний курс фахової освіти для своїх працівників. Отже запросила експерта — людину, яка підготовила вже тисячі керівничого та помічного торговельного персоналу. Фахівець подав високість своєї платні. Фірма уважала, що вона за висока. І зорґанізування курсу фахової освіти для персоналу передала сестрінкові одного з директорів.

Той сестрінок був дилєтантом у справі. Про роздрібну торговлю знав мало. За переведення діла взявся щиро, але воно було понад його сили. І се завдання досі чекає на здійснення.

Наймаркантнішим прикладом високого кошту дилєтантської роботи була будова залізного шляху між Петербургом та Москвою. Комітет прислужних інжинєрів зголосився до царя Миколи I з запитом: „Чи можемо спитати Вашу Цісарську Величність, яке бажання Вашої Цісарської Величности відносно будови сього залізного шляху?"

Цар, пробуючи вдавати мудрого в сій справі, потягнув по мапі просту лінію та сказав: „Будуйте просто!"

І небораки інжинєри побудували залізний шлях просто — здовж рік, поперек міст і гір. Він коштував по 90.000 ф. ст. на милю (1.61 клм.). Плян її будови укладав дилєтант.

Незабаром будували залізний шлях такої самої довжини в Фінляндії. Але його плян укладали фахівці. Вони оми-

нали, оскільки можливо, ріки і гори. Будували по лінії найменших коштів, а найбільшої придатности. І шлях коштував тільки по 5.000 ф. ст. на милю. Московсько-петербурзька залізниця коштувала у вісімнацятеро більше аніж фінська, бо її плян укладав дилєтант, який знав про будову залізних шляхів стільки, що зулюс про астрономію. Тож, коли треба перевести яке важне завдання, то треба передати його людині, яка має відповідне знання і вправу.

Кождий з нас дилєтант у всьому, чого не студіював і чого не переводив з успіхом... Хемік дилєтант в реклямі. Реклямовий аґент у фабричній продукції. Управитель праці дилєтант у продажі. І так далі.

Важну працю може виконати компетентно тільки людина, яку знання і попередний досвід вчинили здібною до даного завдання.

IV Чи дрібні крамарі повинні продавати на-борг?

Кождого тижня я отримую листи від дрібних крамарів, що опинилися у великому клопоті через те, що пробували провадити своє підприємство на-борг.

Наперед вони дають товар на-борг. Потім затягають позичку, щоби спровадити свіжий товар. Потім ще більше продають на-борг і затягають ще більші позички. Незабаром приходить до того, що вони не можуть дістати позички. І тоді пишуть до мене. Та я можу порадити їм тільки одно: зліквідувати старий бізнес — випродати все, що можна, заплатити по трохи кождому вірителеві, і, зменшивши видатки, почати менше, але готівкове підприємство.

Така порада неприємна, і , скажу отверто, мало хто слухає її. Більшість з тих, що шукали в мене поради, пробує втримати свій старий бізнес, доки врешті не збанкрутує. Неодин залізе притім в таку гущу позичок і довгів, що його справу дійсно тяжко розплутати. Один крамар, напр., почав торговлю меблями з капіталом 1.000 ф. ст. Він продавав на виплат і шукав як найбільше покупців. Його приходи були, очевидно, за низькі. Видатки пожирали весь зиск. Нарешті він став винен 5.000 ф. ст. гуртівникам і 5.000 ф. ст. винні покупці йому.

Повстає питання: чи він взагалі має який бізнес? Колиб він зліквідував своє підприємство, то не лишилосяб йому й пенса. Всі такі крамарі повинні памятати, що продаж товарів се ще не бізнес. Життєвою силою підприємства є чистий зиск. Красше крамареві продати впродовж року товарів за 3.000 ф. ст. і заробити 500 ф. ст., аніж продати їх за 6.000 ф. ст., головно на-борг, і заробити 200 ф. ст. Забогато дрібних крамарів

забуває, що їх бізнесова сила обмежена. Вони хочуть збільшити товаровий оборот, даючи товар на-борг. Тимчасом фактично вони не повинні боргувати. Не повинні звязувати свій невеликий капітал. Вони повинні купувати лиш те, що можуть продати за готівку. Їм треба зробити впродовж року як найбільше зиску на своєму капіталі. Найбезпечніша засада: Ніколи не давайте в борг на більшу суму, аніж та, без якої можете обійтися.

Дрібний крамар повинен завжди мати на увазі дві основні речі:

Перше — заробити стільки, щоб се заплатило йому відповідно за його працю. Друге — завжди мати хоч малу надвишку в банку. Головна забезпека всякого бізнесу — запас.

V Що значить слово „потенціяльний"?

В повіні пропаґанди, яка пливе з Росії, найбільше вживають слова „потенціяльний".

Се слово стрінете також часто в бізнесових проспектах та в промовах президентів на річних зборах фірм, які мали кепський бізнесовий рік. Професори, що пишуть книжки про економію, часто покликуються на „потенціяльні ринки". Їм дуже подобається те слово „потенціяльний", бо воно гарно звучить. І справді се поважне слово. Та по правді воно цілком не має дефінітивного значіння. Се тільки инакший вираз замісць слова „можливий". „Потенціяльне" богацтво Росії величезне, але російський нарід по найбільшій части обдертий, голодний та живе в нужденних мешканнях. „Потенціяльне" богатство Бразилії також величезне, але Бразилія завжди глибоко грузла в багні фінансових клопотів. Колиб бразилійський нарід забрався, а на його місце прийшов шведський, то за двацять літ Бразилія сталаб одною з найбогатших країн світа. Африканські дикуни 50.000 літ жили в хатках з глини над покладами золота і діямантів. Вони теж посідали „потенціяльне" богатство, але воно не принесло їм ніякого хісна.

„Потенціяльне богатство" країни не означає нічого більше, аніж те, що в ній можна зробити маєток, коли найдуться відповідні люди і візьмуться до праці.

„Потенціяльність" се ніщо инше, як нагода. Хочби був де 1,000.000 ф. ст. „потенціяльного богатства", то ніхто не виміняє вам на готівку навіть 5-шілінґового чека на нього, доки хто не візьметься до праці над тим богатством. Кожде підприємство, велике чи мале, посідає „потенціяльну" зарібкову силу. Але

осягнути ту силу може воно тільки при помочі компетентної, здібної управи.

Одна британська фірма тільки що трималася — виплачувала 5 відс. дивіденди, поки не взяла нового управителя. На третьому році вона виплатила 20-відсоткову дивіденду.

„Потенціяльна" дивіденда сієї фірми весь час була 20 відсотків, але вона приносила тільки четвертину того. „Потенціяльна" вартість є всюди. Нагода є всюди. Одначе ніколи немає справжньої вартости, доки не появиться відповідна людина.

Кождий з нас зробить добре, коли гляне уважно на своє підприємство і подумає, яке воно моглоб бути.

Тож хоч „потенціяльна вартість" не означує фактично нічого, то зате вона може бути для нас спонукою до осягів, коли тільки подумаємо над нею.

VI Колиб купець став торговельним управителем

Купець і торговельний аґент се два противні собі бігуни. Коли до успішного купування треба людини одного типу, то до успішного продавання треба цілком протилежного типу.

Але припустім, що купець став на хвилю торговельним управителем. Чи не подавби він торговельним аґентам дуже хосенні та дуже потрібні інструкції? Думаю, що так.

Промовляючи до торговельних аґентів, він певне подавби їм такі поради:

„Коли приходите до купця, то подумайте трохи про його точку погляду. Візьміть під увагу те, який він занятий і кілько то аґентів він має приняти.

„Памятайте, що він має звичайно богато инших обовязків. Що йому завжди бракує часу.

„Памятайте, що він загартований проти розмов торговельних аґентів. Що він навіть не чує вас, коли говорите йому, що ваш товар найліпший. Отже закиньте втоптану рекляму.

„Не забирайте купцеві аж двацять хвилин, доки він виразно не попросить вас затриматися. Будьте справедливі до инших торговельних аґентів, що теж хочуть говорити з купцем.

„Пізнавайте скоро, чи ви зацікавили купця чи, навпаки, він вас має в своїй думці за нездару. Коли ви знуджуєте купця, даремно тратите час.

„Наперед представте йому те, що може його найбільше зацікавити. Поставте себе в його становище.

„Не забувайте ніколи, що ваш успіх або невдача залежить головно від того, що купець думає про вас. Коли маєте огляд на нього і заощаджуєте йому гроші і часу, то він певно віднесеться до вас прихильно.

„Купець має тяжчу відвічальність. Він мусить видавати гріш своєї фірми розумно, тож цінитиме вашу поміч у сьому завданню.

„Він завжди має більше праці на день, аніж може виконати. На його бюрі може ждати з пів десятка важних справ, які треба негайно поладнати. Отже, зовсім природно, він не може любити страти часу.

„Тож якщо хочете здобути прихильність і пошану купця, то добре зробите, коли матимете на увазі сі факти."

Таку, на мою думку, промову давби до своїх торговельних агентів купець, колиб найшовся на становищі торговельного управителя.

VII Як одна американська фірма подвоїла продаж своєї фарби

Фабриканти будівельної фарби в Злуч. Державах потерпіли чимало підчас останньої депресії. Продаж фарби впала з 600 міл. долярів в 1929 на 300 міл. долярів в 1932. В Америці є коло 2.000 фабрикантів будівельної фарби. Та оскільки я міг довідатися, то тільки одна фірма взялася надобре до роботи, щоби збільшити свою продаж. Се фірма Дево і Рейнолдз, основана в 1754. Президент сієї фірми, Еліот Филипс—бистроумний молодий чоловік.В 1934 він рішив закинути 180-літний досвід своєї фірми і доконати щось нове. Рішив вишукати найліпший спосіб виробляти будівельну фарбу. Він вишукав найздібнішого з дослідних хеміків і заанґажував його студіювати виріб фарби. Сей хемік — др. Дж. С. Лонґ — винайшов цілком новий спосіб мальовання будинків, т. зв. „двоверствову систему". Доказав, що замісць давати три верстви такої самої фарби, красше давати тільки дві верстви — але відмінної фарби. Перша верства має заповнити шпари і вчепитися поверхні — засклепити дерево. Друга має охороняти перед шкідним впливом сонця і погоди. Сю двоверствову систему випробовано на більше аніж 3.000 домах. Вживали її сотки будівельних малярів у ріжних частинах краю. А всі вони згідні були в сьому, що нова фарба майже вдвоє треваліша від старої.

Потім, в січні 1936, фірма кинула нову фарбу на ринок, почавши рівночасно широку рекляму. Торговельні агенти фірми дістали спеціяльне вишколення. Їх треба було фактично перевишколити. Вони дістали демонстраційну скринку, яка показувала, як нову фарбу виробляють. Видруковано у величезній кількости брошурки: „Як подвоїти вік будівельної фарби?" Для реклями вжито головно світлин, які подавали історію нової методи.

Якийже вислід дало те все? — В 1936 фірма більш аніж подвоїла продаж своєї фарби — на 120 відс. Поверх 100.000 домів помальовано новою двоверствовою системою.

„Так діється, коли дослідна наука і торговельна штука стануть до співпраці" — каже Лоренс М. Гюз, що написав звіт про се досягнення в американськім журналі *Торговельна Управа*.

Фірма Дево і Рейнолдз дає знаменитий приклад примінення методи практичного ведення бізнесу при розвязці трудної бізнесової проблєми.

VIII Карієру можна починати з чогобудь

Кождий амбітний 18-літний юнак чимало думає про свій перший крок у бізнесовому світі. „З чого найліпше починати?" — найважніше питання.

Та він повинен освободити свій ум від такої жури. Коли ходить про початок, то фактично кожда праця дає людині нагоду до карієри. Життя великих бізнесменів доказує, що карієру можна починати з чогобудь. Стара римська приповідка говорила: „Всі дороги ведуть до Риму". Подібно можна сказати, що всякий шлях може повести до успіху.

В журналі *Американський Бізнес* появилася стаття Юджіна Гвитмора: „Перші кроки пятьдесяти найвизначніших карієр". П. Гвитмор взяв під увагу 50 людей, які стоять тепер на чолі 50 великих американських фірм, і спитав кождого з них, з чого він починав. Тільки 22 з 50-ти скінчили колєдж або університет. Чимало з них мало дуже невелику освіту. Сім з них почали як крамарські помічники, пять — як часописні репортери, чотири — були торговельними аґентами, двох — адвокатами і трох інжинєрами, двох було книговодами, двох учителями, двох канцелярійними помічниками, двох післанцями, а двох мало заняття в реклямових аґенціях. Один був помічником машиніста, один телеґрафістом, один автовим перевізником, а один хеміком. Звичайно на сотку буває трох або чотирох, що починають на фармах, але в випадку сих 50-ти бізнесових лідерів ні один не працював на фармі. Як можна бачити з сеї лісти, то те, з чого молода людина починає, не має великого значіння. Чоловік, що почав з помічника машиніста, нині на чолі найбільшої срібно-вирібної фірми в Америці. І йому тільки 51 рік.

Перше заняття молодого чоловіка не маєдля нього великого значіння в наслідках, оскільки він не затримується в ньому задовго. Йому треба глядіти на нього, як на найнизший щабель своєї карієри. Найважнішим для нього повинно бути те, щоб він виконав свою працю ліпше, аніж хто виконав її передше. Можете бути певні, що ті два з 50-ти, що почали з післанців були скорими і певними післанцями. Можете

бути певні, що чоловік, який починав з перевізника, мав мало припадків і добре дбав про своє перевозове авто.

Тільки молоді люди, витревалі в малому, осягають високе бізнесове становище. Перша праця не рішає про успіх. Рішає те, як докладно її виконано.

IX Торговельний аґент — не дискутант

Коли молодих людей учать на торговельних аґентів, то дуже часто вишколюють їх на дебатантів, а не на торговельних аґентів. А се велика помилка. Їх учать, що говорити. Вчать, як збивати закиди. Вишколюють їх, наче членів клюбу дискутантів. Все те добра річ. Але воно тільки половина штуки. Друга половина — зробити добре враження на евентуального покупця.

Торговельний аґент — представник своєї фірми. Отже мусить знати, що сказати про її товар. Та він щось більше, аніж представник. Він свого рода амбасадор. Йому треба передовсім уміти зблизитися до людини, якій має запропонувати купно товару своєї фірми.

Купець не слухач. Купці не сидять у своїх бюрах, вижидаючи торговельного аґента, щоб забавив їх своєю 20-хвилинною промовою. Звичайно, кождий купець скорше буде говорити, аніж слухати. Се важний факт, що його кождий торговельний аґент повинен мати на увазі. Нераз торговельний аґент впадає до бюра евентуального покупця і заливає його повінню торговельної орації, не даючи йому нагоди сказати хочби одно слово. Нарешті, по всім, обурений покупець каже: „Ні!" і торговельний аґент виходить з його бюра розчарований. Торговельний аґент, який дебатує, аргументує, хоче переконати, завше готовий до дискусії, — що може бути гірше від сього?!

Йому можуть позволити сказати свою промову. Він може перемогти в аргументації, не раз — але й пять разів. Одначе вигляд на замовлення буде для нього як один до десять. Торговельний аґент мусить знати свій товар — се правда. Та коли 23-літний торговельний аґент приходить до 60-літного купця, то чим менше він пробує пояснювати йому, тим красше. Найуспішніший зі знаних мені продавців машинок до писання не знав богато чудових річей про них. Навіть писати на них не вмів. Та зате знав, як зблизитися до покупців. Він, по найбільшій части, давав їм нагоду говорити самим. Кандидатів на торговельних аґентів треба навчити основної засади їх професії — що вони мусять за всяку ціну зро-

бити добре враження на евентуальних покупців.

Успіх або невдача торговельного аґента залежить від того, що покупець думає про нього. Отже він не сміє бути дискутантом. Він мусить бути торговельним аґентом.

X Подорожні вистави збільшують продаж американських фірм

Подорожне виставове авто надзвичайно заохочує крамарів замовляти товар і збільшує таким чином продаж фірм, які послугуються таким родом реклями. Воно сильно притягає до себе увагу, особливо по менших містах. Люди просто тиснуться до нього.

Відвідувачі подорожного виставого авта підписуються в книзі гостей, а їх імена передає фірма місцевим крамарям. В ньому принимають також замовлення, які теж переходять через місцевих крамарів.

Американські фабричні фірми вживають тепер такі подорожні виставові авта нераз сотками. З їх звітів видно, що успіх таких авт справді незвичайний.

Фірма Дженерал Елєктрик, напр., має їх 110. Один з управителів сеї фірми, Д. Г. Алтон, переїхав з одним таким виставовим автом шість стетів, і подав цікавий звіт про свою поїздку в журналі *Американський Бізнес*. Він пише там:

„Подорожне виставове авто" — один з найкрасших реклямових засобів збільшити продаж. Одначе оцінити достаточно його вартість може тільки той, хто працював у ньому бодай два тижні. Треба подорожувати ним, говорити з тисячами відвідувачів та покупців, чути, як ті, що відвідували виставове авто, говорять про тих, що ще в ньому не були; бачити, як жінки йдуть додому і приводять своїх чоловіків, щоби побачили те, що й вони; бачити, як жінки вертають з приятельками нераз пять-шість разів за одно полудне.

„Виставове авто робить велику роботу. Воно не тільки приносить негайні результати. Його остаточне значіння таке велике, що покищо нам неможливо навіть приблизно означити його".

Поїздка Алтона збільшила продаж місцевих крамарів на поверх 400 відс.

Отже подорожні виставові авта се справді збільшувачі продажу.

XI Фабрика черевиків у Лісестер

Недавно думав я про численні зміни, які наступили в шевському промислі вже за моєї памяти. Пригадав я собі

колишні тяжкі незугарні та невигідні черевики. Які були вони прості та неформені в порівнанню до черевиків, які можна побачити сьогодня на віконній виставі першорядної торговлі черевиків.

На мою думку, до уліпшення в виробі черевиків спричинився автомобілевий промисл. Моторові вози, зайнявши місце кінних, принесли нам чисті дороги та вулиці. А чисті дороги та вулиці дали можливість носити легкі та гарні черевики. Такі думки спонукали мене відвідати модерну фабрику черевиків, і я виїхав до Лісестер, головного осередку англійського шевського промислу, в якому находиться також Британська Злучена Спілка Виробу Шевської Машинерії. Тут довідався я, що найстарша фабрика черевиків у Лісестер — фірма Джордж Ґрін і Сини. Се старий і гарний родовий бізнес, який істнує вже 82 роки. На місціж я переконався, що се такий б і з н е с, як я люблю. С т а р и й в і к о м, а л е м о л о д и й д у х о м, що впродовж трох поколінь не зменшував свого розмаху.

Всі старші люди в Лісестер пригадують собі Джорджа Ґріна, що оснував се підприємство в 1856. Він був міським радним кілька літ, а один рік посадником. Цікаво при тім, що він став фабрикантом черевиків, маючи вже 40 літ. В молодому віці працював у торговлі вуглям та збіжем. Та обсяг його діяльности був широкий. Він помагав реалізувати проєкти будови каналів. Працював для поширення тверезости; був приятелем Томаса Кука і поміг йому зорґанізувати славну Недільну Прогульку, яка дала початок світовій туристичній фірмі „Томас Кук і Сини"[1]).

Найважніше в його характері те, що він умів учитися і робити поступ ціле своє життя. В 40-ім році життя він взявся до нового бізнесу. На 80-ому навчився грати бриджа. Дожив до 96 літ, як „Великий Батько Лісестеру". По його смерти перебрали бізнес оба його сини — Джеймз і Артур. Оба ще живуть. Першому з них 93, другому 85 літ. Тепер управляють фірмою спільно його внуки — Сісиль і Джордж. Обидва вони бистроумні та практичні. Сісиль Ґрін, напр., є членом Британської Кольорної Ради, яка так богато причинюється до більшої принадности британських продуктів. Обі фабрики фірми Ґрін — є вже філія в Шепшед — продукують тепер 15.000 пар красшого сорта черевиків на тиждень.

---

[1]) Як пропаґатор тверезости, Томас Кук постарався в 1841, в порозумінню зі залізничою фірмою Мидленд Рейлвей, про спеціяльну недільну прогульку мешканців містечка Лісестер до міста Луборов на виклад про тверезість, а потім про дальші такі прогульки в окрузі. З таких початків розвинувся прогульковий рух, і Кук став туристичним агентом сієї залізничої фірми. Остаточно в 1851 він оснував туристичну фірму Томас Кук і Сини, яка 15 літ пізніше перенеслася до Льондону і має тепер свої відділи по цілому світі. *Перекл.*

При виробі модерного черевика потрібно 80 машин та 134 операцій. Деякі машини служать спеціяльно до того, щоб викінчити форму черевика. Найцікавіша з усіх машина, що за одним ударом забиває в запяток 16 цвяхів. „Вона ніколи не робить помилки, пане" — сказав до мене її оператор з гордістю. Є окремі кабінети, з яких шкіра виходить вохка і мягка, а инші приспішують процес висушування. Спеціяльна машина надає гарну форму запяткові. Найспритніші промислові машини вживають тепер у фабриках черевиків. Врешті є ще й окрема робітня для мужеських та жіночих моделістів, які слідкують за напрямками моди і вихісновують фасони з усіх сторін світа. Фабрикант черевиків зперед 40 літ певно здивувавсяб, колиб побачив, скільки то машинерії, справности та точности в управі складається тепер на виріб одної пари доброго сорта черевиків.

У фабриці Грінів я бачив с и с т е м у п л я н о в а н н я. В с я к а п р а ц я й д е с в о ї м п о р я д к о м.

XII Вишколіть тих, що їх оплачуєте!

(Кошт крамничної прислуги)

„К о л и в и о п л а ч у є т е ч о л о в і к а, т о р а д и Б о г а в и ш к о л і т ь й о г о!" — сказав недавно професор одної торговельної школи.

Хтось може подумати, що така порада не потрібна. Але вона таки потрібна. Вишколювання торговельного персоналу ще й досі найбільш занедбуваний обовязок бізнесових фірм. Досі ще поширена злуда, що працівник, як знаряд — викінчений і не здатний до уліпшення. Працедавці по більшій части ще й досі мають тільки неясне поняття, як богато можна ще підучити працівників фірми та вчинити їх хосеннішими. Панна Рут Бейтмен сказала на однім своїм відчиті в торговельній школі при Барет Стріт, що досліди виказують такі, дуже часті в торговельних помічників, недостачі:

1) У відношенню до покупців вони або за несміливі, або за горді, або за байдужі.

2) Бракує їм здібности п і д і б р а т и п о к у п ц е в і в і д п о в і д н и й т о в а р. Тільки один на двацять відразу знає подати покупцеві якраз те, чого він хоче.

3) Не вміють звичайно р і ш и т и з а п о к у п ц я. Коли покупець спитає: „Котрий з тих товарів ви порадилиб мені брати?", то помічник має рішити, а не відповідати: „Се вже залежить від вас, добродію".

4) Не вміють с у г г е р у в а т и к у п н а. Тільки один помічник на десять старається продати покупцеві ще який товар або товар ліпшої якости. Крамниці тратять через те дуже богато.

Колиж крамар перегляне видатки своєї крамниці, то звичайно побачить, що найвисший з них — оплата персо-

налу. Його челядники, дуже правдоподібно, забирають з його бізнесу більше приходу, аніж він сам.

Крамничні помічники ніколи не думають про кошти бізнесу. Отже добре булоб познайомити їх з тим, як розходиться загальний прихід.

В слітну днину торговельна помічниця, яка дістає 30 шілінґів на тиждень, обслугує тільки пять покупців. Отже їй приходить по одному шілінґові за обслугу одного покупця. Колиж вона обслужить 180 покупців на тиждень, то отримує по два пенси за кождого. Кождого ранку вона мусить продати товарів на суму 15-20 шілінґів на те тільки, щоб оплатити себе. Недбалий або нервовий помічник може відігнати сталого покупця, якого покупки приносять 10 ф. ст. чистого зиску річно. І за се він дістає платню! Як тільки крамар пічне студіювати, що він отримує за платню, яку дає крамничній прислузі, то оцінить належно вартість вишколення свого персоналу. Бо пізнає, що найздібніші і найвисше платні субєкти коштують менший відсоток його загального приходу, аніж невишколені і байдужі. Молодий чоловік, напр., отримує 3 ф. ст. на тиждень і приносить для своєї фірми 50 ф. ст. чистого зиску річно. Якщо його підучити коштом 10 ф. ст., то його платню можна піднести до 3 ф. 5 шіл. на тиждень, а він принесе для фірми 100 ф. ст. чистого зиску річно. Себто фірма скористала 27 ф. ст. річно на одному вишколеному торговельному помічникові.

Вишколення торговельного персоналу показується у фунтах, шілінґах та пенсах, збільшуючи нераз удвоє чистий зиск фірми.

XIII „Ввійде"

Норман Бід Ридж, австралійський редактор і фінансіст, написав недавно в свому журналі:

„Колиб хто запитав, яка найчастіша недостача бізнесменів, то діставби правдоподібно сотки відповідей, з яких майже кожда булаб відмінна. Поправді воно й трудно дати загальну відповідь на таке питання. Але, подумавши трохи, ми мабуть дійдемо до переконання, що більша скількість мужчин та жінок, занятих у бізнесі, мають одно недомагання: думку, що вираз „ввійде" є рівнозначний з виразом „досить добре".

Рідко хто виконує працю успішно на 100 відс. Але се ідеал, що його кождий з нас повинен старатися осягнути. Не богато з нас доходить до досконалости. Але ми повинні, скінчивши нашу працю, мати право сказати: „При мойому

теперішному знанню та здібностях я виконав її, як міг найкрасше".

Ніхто не повинен вдоволятися тим, що його робота „ввійде". Се смертельна помилка. Вона не дає людині вчитися, поступати і підноситися на висше становище.

XIV Спортова система в бізнесі

За систему промоції і релеґації в футболевому спорті треба дати велике признання людині, яка винайшла її. Головно проєкт завести три ліґи ріжних ступенів та означувати успіх скількістю здобутих пунктів стягнув великі натовпи глядачів на футболеві змаги. Здобуття спортової чаші збільшує зацікавлення спортом. Але воно не є найкрасшою пробою справности. Зате чемпіонство першої ліґи цілком не є питанням щастя. Воно приходить по заслузі. При кінці сезону кожда футболева дружина усіх трох ліґ дістає той ступінь, на який заслугує. Одні здобувають промоцію, другі призначені до релеґації.

Футболева система промоції і релеґації може чудово придатися в бізнесі, особливож по департаментальних крамницях та в ланцюгових торговельних фірмах.

XV Покупна сила міст

„Як вибрати найвідповідніше для нового бізнесу місто?" Такий запит прислав мені один молодий льондонець.

Він дістав недавно 500 ф. ст. спадку. Має 9-літний досвід в корінній крамниці. Тепер хоче відчинити власне підприємство, але в меншій місцевости. Для сього повинен він вибрати собі містечко чи місто, яке має високу покупну силу. Потрібні факти можна дістати в Анґлії від інформаційного бюра Селфриджа або котроїбудь великої реклямової аґенції. Міста значно ріжняться щодо покупної сили. А покупна сила даного міста се основна справа для дрібного крамаря, який хоче заложити в ньому своє підприємство.

В Америці, напр., місто Міямі, в стейті Фльорида, має населення 110.000 і 75,000.000 дол. річної покупної сили. До такої суми дійшла роздрібна торговля того міста. Місто Сомервил, з майже таким самим населенням, має тільки 22,500.000 покупної сили. З двох однаково за великих міст одно може мати втроє більшу покупну силу, аніж друге. Крамар повинен вибирати на своє підприємство те місто, якого населення має більше гроша на видатки.

XVI Що означає додаткова знижка?

Фабриканти, що дають додатковий рабат (знижку) при великих замовленнях, часто обманюють себе щодо того,

який вплив має се на їх чистий зиск. Припустім, що фабрикант виробляє предмет, який коштує його загалом 8 шілінґів, та продає його за 10. Купець з департаментальної крамниці каже до нього: „Я збільшу вдвоє своє замовлення, коли дасте мені додаткових 10 відс. опусту". Фабрикант годиться, з менше або більше неясною думкою, що він збільшив свій чистий зиск. Та він не збільшив його цілком. Він подвоїв продаж свого товару тій крамниці. Чистий зиск для нього від тієї крамниці лишається такий самий. Річ у тому, що 10 відс. його продажної ціни се 50 відс. його чистого зиску. Колиб купець сказав йому: „Я куплю в т р о є більше, коли дасте мені додаткових 10 відс. опусту", тоді фабрикант зробивби більше зиску. Та коли він продасть тільки в д в о є більше товару при додаткових 10 відс. опусту, то не заробляє ні пенса. Він тільки продає вдвоє стільки товару при на половину зменшенім відсотку чистого зиску. Вдвоє стільки праці при тому самому зарібку.

З сього ясно, що н і х т о н е п о в и н е н д а в а т и д о д а т к о в о г о о п у с т у, н е о б д у м а в ш и д о б р е с п р а в и к о ш т і в і ч и с т о г о з и с к у.

XVII Товар „приємний для ока"

Одним з улюблених виразів п. Сісила Ґріна, фабриканта черевиків у Лісестер, є вираз: „приємний для ока".

Сей вираз повинен любити кождий реклямовий маляр і кождий укладач віконної вистави. Все більше і більше звертаємо ми тепер увагу на гарний вигляд товару. Колись ми думали головно про його хосенність і тревалість. Тепер ми розуміємо основне значіння привабної вивіски, гарного крамничного фронту, а навіть гарного опакування. Розуміємо, що потрібно зусиль, щоб захопити око публики. Коли чоловік купує нині авто, то звичайно думає більше про його вигляд, як про його мотор.

Невелике уліпшення в кольориті або формі помагає богато в продажу майже кождого предмету.

Отже варта дбати про те, щоб ваші товари були „приємні для ока".

XVIII Дайте покупцеві приємний спомин!

Один вдумчивий крамар сказав одного разу до мене: „Чи знаєте, чого я пробую доконати в своїй крамниці? Я стараюся, щоб покупці відходили додому з якимсь приємним спомином. Я вложив сю думку в голови свого персоналу. Наш справжній бізнес — дати покупцеві приємний спомин".

Його крамниця найбільша та найрентовніша в місті. Його засада, очевидно, добра. Її повинен приняти кождий компетентний крамар. Хібаж не правда, що майже кождий

з нас може пригадати собі, як купував певну річ перед десятьма або й двацятьма літами? Хібаж не правда, що згадка про торговельного помічника і хід купна лишається часто надовго, а часом навіть назавше, в нашій памяти? Я досі докладно памятаю, як я купував одну спинку в 1886. Ювілер, що обслугував мене, був такий приємний та ввічливий, що я пригадував собі його ціле півстоліття, і досі памятаю його імя та прізвище.

Вчинити кожду свою продаж приємною подією для покупця — повинно бути ідеалом кождого крамаря. Бо воно затримує покупців і витворює в них прихильність до нас, що такаж цінна як капітал. Проценту від неї ми не платимо, навпаки вона приносить нам стало дивіденду.

XIX Добре закінчення

Про одного з політиків говорили, що він „виграє кожду битву, опріч останньої".

Чимало є в бізнесевому світі людей, про яких можна сказати те саме. Вони добре починають, але кепсько закінчують. Управляючий директор одної фірми, що мусів недавно зрезиґнувати, знаний був з того, що постійно укладав нові проєкти, а потім закидав їх. Як тільки проєкт тратив характер новини, він тратив зацікавлення до нього. Бувають торговельні аґенти, які чудово компетентні в першій частині своїх відвідин. Вони вміють зробити приємне враження на можливого покупця. Тільки не знають, як дістати замовлення.

Перед літами я знав одного торговельного аґента, що вмів дістатися до найбільших бізнесменів світа. Він мав манєри французького амбасадора. Та рідко коли виходив він з замовленням у кишені. Вигравав кождий наступ, опріч останнього.

Добре почати звичайно богато легше, аніж добре закінчити. Через те кожду людину мусимо завше судити по тім, як вона закінчує свою працю, по її досягненнях.

XX Як вести ресторан

В американськім місті Толідо живе панна Ґрейс Смит, що кілька літ тому попала на знамениту і цікаву думку.

Вона рішила завести ресторан, в якому покупці моглиб дістати харч, який приємно булоб споживати, харч, який вона сама любилаб діставати. Тож купувала найдорожше мясо і городину та инші харчеві засоби. Не давала гостям ні черствого хліба ні пригрітої страви. Купувала свіжі яйця, справжні ковбаси, масло з молочарні, першої якости молоко і т. д. Щодо мнятих бараболь, то варила їх і мняла

що 15 хвилин, бо „коли мняті бараболі постоять, то тратять смак". Взагалі старалася про найкрасші, які можна було дістати, харчеві засоби і брала відповідну ціну за харчі, щоб отримати відповідний зиск.

У висліді — продає поверх 5.000 харчунків задоволеним гостям щоднини.

XXI Речі, що мають значіння

Бізнесмен повинен старатися стати вправним таксатором не тільки товарів, які купує і продає, але й усякої праці в своєму підприємстві, і в своєму домі.

Він повинен зайняти правильне становище супроти дрібниць, з яких деякі дуже важні, инші ж цілком не важні. Бо є два роди дрібниць: ті, яких ми не сміємо переочити, і ті, яких не сміємо завважувати. Коли ми говоримо, що хтось „дрібничковий", то розуміємо під тим, що марнує час на малі речі, які не мають значіння. „Дрібничковий" чоловік звичайно занедбує важні справи. Він журиться, що котрийсь з працівників збив вікно, але не запримічує, скільки покупців втратив минулого року. Не одна людина перейде своє життя, як та тріска на морі, якою перекидує найменша хвиля. Инший чоловік проходить життя так певно, як великий трансокеанський пароплав, що малі хвилі не мають впливу на його хід.

Чи яка річ важна, рішають її наслідки. Мала нечемність супроти сталого покупця не дрібниця.

Тож бізнесмен мусить старатися бути здібним таксатором і вживати свого часу на справи, які рішають про успіх його підприємства.

XXII Відповідне вишколення торговельних аґентів

Один дуже успішний торговельний управитель каже, що свіжому торговельному аґентові треба подати наперед дані про якість товару, і аж потім ціну. Звичайно свіжий торговельний аґент хоче насамперед пізнати ціни, опуст і т. п., а пізнавши їх, думає, що знає вже все, що треба.

Тож його треба повчити насамперед про д в і о с н о в н і р і ч и:

1) Якість товару. 2) Правильний спосіб починати і закінчувати торговельні відвідини.

Торговельний аґент, що знає тільки ціни, опирає здобуте замовлення тільки на ціні, зосереджуючи свою увагу на найдешевших товарах фірми. Богато буває між торговельними аґентами отих д е ш е в о - ц і н н и к і в. Та вони рідко коли хосенні для своєї фірми.

Коли торговельний аґент вийде з бюра купця, то купець може мати враження, що аґент змарнував йому час.

Отже торговельний аґент повинен мати се на увазі і старатися запобігти такому вражінню.

Осягнути сю ціль можна: 1) Приносячи якусь бізнесову новину, яка може зацікавити купця. 2) Показуючи особисте зацікавлення його улюбленим заняттям. 3) Показуючи йому новий спосіб демонстрації певного роду товарів.

XXIII Читайте біоґрафії!

Кождий бізнесмен, який читає самі тільки сензаційні повісти, щоби вбити час, повинен розвинути в собі звичку читати біоґрафії. Одна з найкрасших нових біоґрафій — біоґрафія „Сіра Сталь", життя ґенерала Смотса, одного з найсильніше розвинених умів британської імперії. Сотки людей почали свою карієру через те, що читали біоґрафії. Наполеон, ще молодиком, читав Плютархові „Життя", і вже тоді зродилася в його голові амбіція стати великим полководцем.

Біоґрафія твердої людини, що поконала всякі перешкоди, додає і нам розмаху та завзяття.

XXIV Успішні фірми

Зиски часописної фірми *Daily Mirror Newspapers* Ltd. зросли в 1936 на 30.000 ф. ст. Циркуляція її часописів богато сли в 1936 на 30.000 ф. ст. Циркуляція її часописів богато висша. Інвестиції сягають 5,000.000 ф. ст.

Осьщо сказав п. Джон Кавлі, предсідник управи, на річних зборах сієї фірми:

„Ми здобули більший оборот для наших часописів не системою премій ані коштовним збиранням передплат по хатах, але видаючи гроші на те, щоб забезпечити для них найкрасші та найцікавіші новини і знимки з кождої частини світа".

В канцелярії фірми Джон Мекінтош і Сини відбулася 20-го квітня 1937 приємна подія. Джонові Гендерсонові, що уступав зі становища секретаря фірми, яке занимав від 1899, вручено дарунок.

Се були оправлені примірники: першого білянсу фірми з 1899 і білянсу з 1936, з підписами всіх департаментальних управителів. Досягнення 38 літ! Перший білянс виказував 18.000 ф. ст. капіталу і 864 ф. ст. зиску. Було менше, аніж 100 працівників. Білянс за 1936 виказував поверх 1,500.000 ф. ст. капіталу і 73.665 ф. ст. зиску, а фірма дає заняття майже 5.000 людей.

XXV Тримайтеся міцно надії!

„Моє положення безнадійне. Я опинився, здається, на краю свого шляху". — Так написав до мене 42-літний біз-

несмен. Його клопіт — ні рак, ні жадна инша невилічима хороба. Він вийшов в довги і більше нічого. За десять літ він мігби забути цілий свій теперішний клопіт.

„Безнадійність" — шкідливе слово. Майже завжди можна найти якусь раду. Життя людини не кінчиться доти, доки не перестане битися її серце. Коли воно перестане битися, аж тоді її шлях скінчений.

Один священик, який щойно приїхав на нову парохію, стрінув на вулиці старого чоловіка. „Скількиж вам літ?" — запитав. „96" — відповів старик.

„Чи ви прожили ціле своє життя в сій парохії?" — запитав знова священик. „Ще ні!" — відповів йому старик на те.

Се була добра відповідь. По 96 літах сей старий чоловік ще глядів наперед. Він все ще тримався міцно надії.

XXVI Не зважайте на те, що впали!

Недавно один льондонський бізнесмен сказав до мене: „В останньому часі я досить погано підупав. Стратив майже половину своїх грошей".

Уважаючи, що йому потрібно скорше заохоти, аніж співчуття, я озвався до нього:

„В такім випадку ви мусите здобутися на відвагу, не меншу, аніж та, яку ви мали, коли мали один рік. Ви нераз падали, коли вчилися ходити, але не переставали пробувати ставати на ноги. І нарешті прийшов час, що ви могли вже ходити, не падаючи. В життю ми нераз падаємо. Чим висше людина стоїть, тим низше може впасти. Але вона мусить робити так, як робила дитиною — піднятися і йти далі".

XXVII Найліпший управитель і найтяжша праця

У своїй промові в Едінбурзі др. Джеймз А. Бові сказав таке:

„Найліпший управитель той, що найменше показується наставником. Не може бути добрим управителем людина, що тільки гризе підвладних, або кричить на них. Управитель май подбати про новочасні умовини праці і мусить приділити кождому працівникові відповідну роботу. Всяка реґулярна праця повинна проходити, оскільки можливо, автоматично. Управитель має не пхати, а сидіти біля колеса. Його завдання кермувати, плянувати, орґанізувати і творити".

Веб Милер, славний воєнний кореспондент, пише в своїй книжці „Я не найшов спокою", — що найтяжшою його працею було вишукати правду. Майже кожда людина переіначує факти відповідно до своїх поглядів і цілей. А вже воєнний кореспондент мусить майже завжди сумніватися та справджувати те, що йому скажуть.

Можна сказати цілком справедливо, що голова майже кождого великого підприємства має перед собою такий самий клопіт.

Пізнати, що фактично діється в його фірмі — се справді найтяжша праця головного управителя.

XXVIII Щасливе закінчення

Льондонське кіно *Leicester Square Cinema* перевело цікавий дослід з фільмом „Улюблений Ворог".

Перші два тижні воно висвітлювало сей фільм з трагічним закінченням — героя вбивають. Потім — зі щасливим: герой виздоровів і жениться з дівчиною, яку кохає. Фільм з трагічним закінченням показався неуспішним для кіна. Колиж почали висвітлювати фільм зі щасливим закінченням, то білєтів продавано більш, аніж удвоє. В додатку фільм мав богато довший сезон. Се дає добру науку для бізнесменів. Люди прагнуть дві речі: Успіху і Шастя. Вони люблять ходити до крамниці, де працівники виглядають успішні та щасливі. Як англійська приповідка говорить: „Ніщо не має такого успіху, як успіх". Чи про вічно зажуреного своїми довгами власника темної, напів освіченої крамниці, скажуть люди: „Треба помогти сьому чоловікові, купуючи товари в його крамниці!"?

Ні! Вони сього не скажуть. Вони минають його двері, і купують у крамниці, яка світить достатком.

Богато правди в словах поета:

„Смійся — і світ сміятиметься з тобою;
„Плач — і плакатимеш сам".

Бувають веселі крамниці і невеселі крамниці. Кождий се знає. Як і те, що веселі крамниці притягають до себе найбільше покупців.

М.

М. П. Драгоманов

в оцінці москвофілів та москалів

Тєбя, как пєрвую любовь
Россіи сєрдце нє забудєт...

I

Москвофільський *Галичанинъ* ч. 129 Львів 23 VII 1895 р. у насмертній згадці про Драгоманова зазначає, що крайні—як на ті часи погляди Драгоманова були причиною того, що старші патріоти не могли з ним увійти в близші стосунки. „Але при тім усім, — пише далі *Галичанинъ* — він встиг продертися з своїми статтями в україно фільську ґазетку *Правда*, в якій і надрукував статті, що розкрили очі галицьким україно філам у справі значіння для них великоруської, чи так мовити загально-русскої літератури й культури". Ще далі *Галичанинъ*

пише: „з того часу, коли львівська україноφільська *Правда* надрукувала медитацію М. Драгоманова „Література російська, великоруська, українська і галицько-руська", прояснилося в головах нечисленних галицьких україноφілів. Вони... стали читати обще-русскіе видання... без чого вони доти лише через те обходилися, бо не знали нікого з україноφілів за кордоном, хто вилікувавби їх від сліпої ворожнечі до усього обще-русского і довів їм, що обще-русская література і культура є власністю мало- і великороссів... Взагалі М. П. Драгоманову завдячує галицька Русь у першій лінії те, що він отворив очі україноφілам і примусив їх читати і вчитися на обще-русскій літературі, без знання якої ніхто з русских галичан не може в нинішніх обставинах уважатися культурною людиною".

Так само й москвофільський журнал *Бесѣда* (Львів 27 червня 1895) з прихильністю зупиняється на богатьох моментах діяльности Драгоманова і старанно відгороджує його „світлу постать" від инших українських діячів. Далі *Бесѣда* підкреслює заслуги Драгоманова в справі ширення російських книжок: „немало сприяв також Михайло Петрович поширенню в Галичині книжок на літературній російській мові. Галицьких сепаратистів... російська літературна мова допроваджувала просто до шалу і вони засадничо не читали російських книжок... Сам М. П. переконливо допоручував їм вивчити російську літературну мову й російську літературу й тепер у Галичині вже небогато таких „завзятих", у якихби російська мова викликала пропасницю".

Поруч з тими заслугами Драгоманова для „русскаго дела" в Галичині на полі ширення російської літератури, *Бесѣда* зазначає й инші додатні на москвофільський погляд сторони діяльности Драгоманова. Напр., пишучи про засновану ним радикальну партію *Бесѣда* зауважує: „не можна заперечувати, що Михайло Петрович створив у нас радикальну фракцію, але правда й те, що він сим ослабив так звану „народовецьку партію".

Юліян Яворський, знаний і запеклий москвофіл, в листі до Павлика з 24 червня 1895 року писав: „Сьогодні довідався про смерть Драгоманова. Не можу висловити вам, як глибоко діткнула мене ся вістка... Неначе щось рідне відірвало ся від серця... Малоруську національну індивідуальність він не уважав за болід, що впав з неба історії, він, здається, навіть не вірив у її історичні підстави; проте, як приклонник безумовної свободи, він вимагав для російського Провансу вільного вибору національного майбутнього, сподіваючися, може бути, що він, одержавши таку свободу подібно ібсеновській Елліді, повернеться нарешті сам до Росії... В тім то й полягав той видимий парадокс, що у сьому одинокому компетентному представникові сучасного малоруського націоналізму менше всього помічав я саме сей його напрямок, що його поважав і цінив я... нарівні з його антиподом Наумовичем...

Таки ніколи не погожусь я з хлопчаківським сміхом дописувача *Діла*, який 93 року потішав своїх читачів іронічними примітками до моєї промови на однім комерсі у Відні, що проводила саме сю анальогію між Драгомановом та Наумовичем. Хай се й дивне, але в моїй душі вони доповнюють один одного". (*Драгоманов — Ювілей, смерть* Л. 1896, 205-08).

З захопленням і залюбки наводить проф. Філевіч на кождім кроці цитати з творів Драгоманова. Напр. на сам кінець статті „Вопрос а двух русскіх народнастях" (*Сборн. гал. русск. матіци* 1902 кн. 4 ст. 172-3) він з приємністю ховається під тінь слави Михайла Петровича. „Коли обернемось, каже він (себто Драгоманов) до писаного про Україну, навіть по московському, українцями, то і побачимо не дуже відрадні прояви. В усякім разі тепер твори навіть найбільше вчених українолюбців стоять далеко низше по науковій вартости ніж твори чистих москалів або общеросів-українців. Тут причиною почасти провінціяльне життя українців, які не мають під рукою столичних засобів до науки, а також те, що і стан національности, яку кривдять у Росії, не дає власне українолюбцям спокою духа і потрібного для науки концентрования, збору уваги на певних точках праці. Тількиж тут винна і власна воля українців, які засиділись на старих думках про національність і звязані з нею справи, думках, які панували в науковому і політичному світі, а надто германському і словянському перед 1848 р., але тепер дуже змінились в більше освічених народів, навіть у германців і в самій Росії". (*Чуд. думки* Львів 1892 ст. 66).

В иншім місці Філевіч також згадував Драгоманова: „Боронити малорусское дѣло так, як боронить його *Кіевская Старіна*, значить лише компромітувати його, значить кажучи словами правдолюбивого Драгоманова „пошиватись у дурні ідейно і практично", що зрештою трапляється не вперше з неопускаючими свої „позиції" „українськими патріотами". (Для прикл. див. Драгоманов: *Костомаров і штунда*, *Народ* 1891 ст. 299 і йогож репарація Костомарова в *Правді* і *Народі* 1892).

II

Але від сих давніх львівських переважно, москвофілів, які виявляють стільки обізнаности з творами Драгоманова і стільки зрозуміння до них, перейдемо до петербурзько-московських та київських знавців та прихильників творчости Драгоманова. Серед них знайдемо й кількох українців, на перший погляд нібито далеких від клясичного москвофільства.

На сторінках свого *Освобожденія* (ч. 72) в осени р. 1905 знаний з своїх пізніших полемік з українцями, визначний теоретик російського імперіялізму, П. Струве писав такі похвали на адресу Драгоманова: „Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку й ясну політичну

програму. Він перший різко й виразно вияснив російському громадянству сенс і значіння конституційного порядку, особливо прав особи, основ самоуправи".

Другий видатний і впливовий член російської партії кадетів, проф. Іван Гревс у травні 1906 писав про Драгоманова, як про „родоначальника партії народньої свободи" (к.-д.). (Див. тижневик *Свобода и Культура* Петербург 15 1906 р.)

Відомий теоретик права, проф. Богдан Кістяковський під псевдонімом *Украинец* писав в російському закордонному тижневикові *Освобожденіе* в осени 1905 року такі дитирамби Драгоманову: „Лише твори Драгоманова можуть нам допомогти знайти дійсно раціональні політичні програми, раціональну політичну тактику. Тут є на часі вказати на те, що Драгоманов завжди перестерігав перед зайвим протиставленням нас, українців, великоросам. Ми не мусимо дивитися на нашу культурну й політичну єдність з великоросами як на якесь наше історичне прокляття, до чого дуже схильні наші націоналісти й шовіністи. Російська культура завжди була, є і назавжди залишиться до певної міри общерусскою культурою. Російська нація імовірно одинока з усіх словянських націй, що здатна створити світову культуру, якою була грецька і римська культура і якою до свого часу являються італійська, анґлійська, французька і німецька культури. Ми повинні пишатися нашою близкістю до культури, яка безперечно матиме світове значіння. Але се зовсім не виключає можливости для нас, поруч з общерусскою культурою плекати і свою українську культуру. Навпаки, ґрунтуючися на нашій близькости до сієї більш ґрандіозної культури, ми збільшимо наші засоби.

Нам нема пощо викликати й плекати в собі ненависть до опозиційних і радикальних елементів російської суспільности. Досить, коли ми переймемося немилосердною ненавистю до російського самодержавія, головного спричинника всіх наших нещасть. Російськаж радикальна та опозиційна суспільність наш найбільший приятель. Коли ми іноді й не зустрічаємо у нього достатнього зрозуміння наших інтересів і потреб, то в сьому винні почасти й ми самі. Ми не повинні боятися затратити в наслідок сього нашу індивідуальність і нашу окремішність, як сього бояться наші крайні націоналісти й шовіністи. Тому я уважавби за цілком природне, колиб наші новоповсталі українські партії — демократична й радикальна подбали тепер про вступ на автономних підставах до „Союза Освобожденія"... Лише такий програм, опертий на переконанні щодо культурної і політичної єдности з Великоросією.., є гідний нас" (Украинецъ — *Русскія оппозиціонныя партіи и украинцы. Освобожденіе* под ред. П. Струве 26 IX 1905 ч. 77 ст. 469 — 470).

Як бачимо з вищенаведеного, проф. Б. Кістяковський незвичайно сумлінно й переконано переповів основи політичного „вірую" Драгоманова і рекомендув українцям напередодні чи навіть в розпалі революції 1905 року все туж стару драгома-

нівську тактику тісної політичної співпраці з москалями в рамцях спільних партій чи „союзів".

Слід зазначити, що драгоманівські думки Кістяковського тоді викликали певний спротив. На сторінках *Діла* з 23 X 1905 знаходимо статтю п. н „Голос російських „освобожденців" про українську справу", в якій м. и. читаємо: „вихвалювання під небеса російської культури, як і взивання української радикальної і демократичної партії до вступлення на „автономних началах" в „Союз Освобожденія" — nota bene за зреченням дальше ідучих національних аспірацій — робить не конче смачне враження. Так само твердження, що „только сочиненія Драгоманова могут нам момочь выработать действительно раціональныя политическія программы, раціональную политическую тактику" не лишено укритої ціли, бо звісно, що Драгоманов не був поборником (себто прихильником) державно-політичної самостійности України, але федерації українських земель з Росією". Далі невідомий автор статті намагається піднести свій голос для заперечення драгоманівських думок Кістяковського щодо „раціональности" драгоманівської програми та тактики для України „серед скомплікованих і що раз більше комплікуючихся відносин" 1905 року та проти виключного опертя української політики та творах Драгоманова.

Автор великого україножерного підручника для російських жандармів Щоголев з величезною приємністю посилається в дуже численних випадках на москвофільські перекручування української історії Драгомановим. На сторінці 22-ій своєї книги *Современное украинское движение как етап южнорусскаго сепаратизма* Київ 1912, пише Щоголев: „Архіукраїнофіл Драгоманов відносно національно-свідомих елєментів малорусского народа говорить дуже недвозначно, що „від самого митрополита Іова Борецького (початок XVII ст.) вся малоруська інтеліґенція, в тому числі і козацька, кланялися царям східнім, яко своїм покровителям; Мазепа пізнішої доби і його помічники (Орлик і Кость Гордієнко) були виїмковими появами. Та й не слід забувати й того, — підкреслює Драгоманов, що Гордієнка самі його товариші запорожці-еміґранти хотіли віддати царському урядові".

Далі, на ст. 25-ій Щоголев ніяк не може дати собі без Драгоманова ради з відомим українським сепаратистом кінця XVIII в. Капністом. Пишучи про твір Капніста „Ода на рабство", в якій проявлені почуття українського патріота, що не забув про колишню свободу своєї батьківщини, Щоголев знову шукає для себе порятунку під фалдами професорського фраку Драгоманова. Щоголев з почуттям полекши пише: „Одначе на думку Драгоманова ся ода є плодом не історично-національного, а абстрактно-европейського ґрунту".

На сторінці 40-ій Щоголев цілковито приєднується до драгоманівського погляду щодо творів Тараса Шевченка, писаних російською мовою. Автор пише: „найбільш імовірним являється авторитетне твердження відомого українофіла М. Дра-

гоманова, яке ми наводимо дослівно: „Шевченко не мав наміру конче творити окрему українську літературу, бо він писав свої оповідання і по російськи, писав навіть свій денник, сценарій до „Назара Стодолі" і т. п. так само по російськи. Шевченко очевидно підбирав собі мову лекшу і придатнішу для даного випадку, а не думав конче творити окремішну самостійну літературу і мову". (Див. Драгоманов: *Листи на Наддн. Україну* Коломия 1894 ст. 44). Так само з втіхою посилається Щоголев на „авторитет" Драгоманова для того, щоби принизити Шевченка в порівнанні з улюбленими поетами Драгоманова та Щоголева з Пушкіном та Лєрмонтовом.

На ст. 41 — 42 свого „архитвору" Щоголев з насолодою цитує Драгоманова.

„У нас, каже М. Драгоманов, дехто любить прирівнювати Шевченка до Пушкіна та Лєрмонтова і високо ставить його ліберальність та демократизм його думок, але в поезії одних думок мало, а потрібна і бездоганна форма; формоюж поеми Шевченка так далеко стоять від пушкінських та лєрмонтовських, як далеко стоїть накидана на швидку руку поема малоосвіченої, хоч і талановитої людини від старанної праці людини високоосвіченої; наміри Шевченка лишилися далеко вищі від їх виконання. Причиною того є загальна і літературна неосвіченість поета. Ми ніяк не можемо, пояснює Драгоманов, визнати Шевченка закінченим поетом освіченої суспільности. Се був лише матеріял на великого поета. Тому Шевченко не може примусити освічених українців-малоросів, навіть українофілів, не визнавати Пушкіна та Лєрмонтова рідними для них поетами". (Щеголев: *Современное украинское движеніе* К. 1912 ст. 41-42).

Для того, щоби привласнити для москалів стару київську літературу X-XIII століття, Щоголеву вистарчає тільки послатися на Драгоманова: „Спроби „українських" авторів привласнити цілу стару руську літературу і наліпити на її памятках українські написи, знайшли ще в 1894 році оцінку М. Драгоманова: „Иноді зараховують до української літератури, пише він, старі памятники дотатарської доби, але сі памятки написані були мовою старо-болгарською а не українською" і т. д. (Щоголев *op. cit.* ст. 204 великого видання, ст. 65 — скороченого). Сей автор ще в богатьох місцях своєї книги посилається на великий для нього авторитет Драгоманова, але над сим ми вже не будемо спинятися.

III

Проф. В. Станкєвіч, російський народній соціяліст, у своїй книзі *Судьбы народов Россіи* (Берлін 1921) докладно спиняється над діяльністю Драгоманова. Станкєвіч при сьому проявляє велику обізнаність із спадщиною Драгоманова і глибоке розуміння характеру його діяльности. Станкєвіч спочатку скаржиться на те, що імя Драгоманова „дуже мало відо-

ме російському читачеві, не вважаючи на те, що його суспільна позиція взагалі, а в україно-російськім питанні зокрема є гідна найглибшої та вдумливої уваги" (ст. 68). Далі Станкевіч цілком справедливо констатує, що „на ґрунті розвитку російської політичної думки Драгоманов являвся порівнюючи помірковано настроєним радикалом"; що „Драгоманов був одним з перших російських працівників над уґрунтованням у свідомости русскіх людей основ европейського конституціоналізму" (ст. 69). Від дальшого переказу станкевічівського начерку діяльности Драгоманова можна й відмовитися, за винятком хіба одного моменту, де Станкевіч зупиняється над ворожнечою Драгоманова „до національної виключности, до національного шовінізму". Драгоманов — пише Станкевіч — уважав, що українство повинно перш за все керуватися загально-людськими ідеалами, а не національним егоізмом. І се не було теорією, але практикою, навіть методою суспільної праці Драгоманова". (Станкевіч *op. cit.* ст. 70).

А от перед нами ще один російський народній соціяліст, міністр „великоруських справ" Української Центральної Ради (рр. 1917 — 1918) — проф. Д. М. Одинець, що також ніколи не забуває про спасенні для московського імперіялізму доктрини й ідеї Драгоманова. Оцінюючи дуже вороже на сторінках паризьких *Современных Записок* французьку книгу Роже Тісерана про Україну, Одинець дуже обурюється тим, що Тісеран мало рахується з авторитетом Драгоманова. Се своє незадоволення Одинець висловив у такій формі: „Автор (Тісеран) старанно перечислює всіх творців української культури XVIII та XIX в. не оминаючи й цілком незначних імен, але при сьому забуває вказати на те, що мав мужність зазначити найвидатніший та найавторитетніший український публіцист XIX в. Драгоманов, що українська інтеліґенція XIX в. є витвором російської культури". (*Совр. Записки* LIV ст. 475).

В иншім випадку, обговорюючи одну не дуже вдалу українську публікацію французькою мовою, Одинець знову таки не може обійтися без того, щоби не закликати собі на рятунок тіні Драгоманова. Одинець писав:

„Якби то не було, не відокремлення від Росії може стати справжньою ґарантією від здогадного централізму та імперіялізму майбутньої Росії, а можливо активніша співучасть у справі її відродження. Сей висновок стоїть в тіснім звязку з традиціями самого українського руху і був проголошений вже порівнюючи давно устами одного з найвидатніших і шанованих представників української національної думки: „Одержати політичну свободу в Росії, по заяві М. П. Драгоманова, українська нація не може шляхом сепаратизму, а лише вкупі з иншими націями й областями Росії, шляхом федералізму". (Д. М. Одинець: *Украинский сепаратизм*, з приводу книги Александра Шульґіна *Україна проти Москви*, *Совр. Записки* кн. 60 Париж 1935).

Професор Іван Лаппо у своїй москвофільській бро-

шурі *Происхожденіе украинской идеологіи новейшаго времени* (Ужгород 1926 р. ст. 11-12) у своїй протиукраїнській аргументації, звичайно, ніяк не може обійтися без Драгоманова. Лаппо з вдячністю згадує Драгоманова і його москвофільство: „Що торкається Драгоманова, то сей чи не найосвіченіший, до того щирий діяч українства, і одночасно один з видатніших представників російського радикалізму та революційного руху останніх десятиліть XIX в. рішуче повставав проти стремлінь „українців" відірвати малоросів від Росії. У своїм „Опитє украинской политико-соціальной программы" („Вольный Союз — Вільна Спілка"), він писав: „взагалі відокремленняукраїнських областей від инших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) є річ не тільки в кожнім випадку дуже тяжка, коли не неможлива — але при певних умовах цілком непотрібна для будь яких інтересів українського народу". Занадто „щирим українцям", які усвоїй сліпій ненависти до Росії утотожнювали становище українців із становищем пригноблених чехів та сербів, він відповідав: „як не крути, а все таки Україна не в таких відносинах до Росії, як Чехія до Німеччини, Сербія до Туреччини".*) (Лаппо ст. 11-12).

И. О. Панас, досить знаний москвофіл у 1934 році в своїй ужгородській брошурі *К вопросу о русском національном имени* з вдячністю наводить знаний віршований маніфест чи універсал Драгоманова:

З північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе
І вкупі вступаєм в свободу.
Ти Русин московський один із всіх братів
Велике зложив государство,
Несиж свою силу, де треба на поміч,
На захист усьому словянству.

А поза сією цитатою з приснопамятної „поезії" Драгоманова, Панас з великим захопленням посилається на Драгоманова і в инших випадках. На стор. 34 своєї брошури Панас пише, наводячи кінець кінцем спасенну для нього нову цитату з Драгоманова: „ніхто инший як сам Драгоманов указує на нахил угрорусів до російської мови, кажучи: „Доводити угроруську дячківщину до чого небудь свіжішого можна тільки за посередництвом російського письменства, до котрого форми вона все таки тягнеся". (*Австро-руські спомини* ч. V ст. 483).

Отже, як бачимо на свої власні очі, Панасові пощастило

---

*) Майже дослівно повторює сю думку Драгоманова і В. Липинський: він уважає „фальшивим заложенням" думку, — „що народ український знаходиться в такім самім національнім відношенню до народу московського, як напр. чехи до німців, поляки до росіян або болгари до турків". В. Липинський думає, що навпаки українці до росіян відносяться так „як бельгійці (вальони) до французів, баварці до прусаків". (*Хліборобська Україна* кн. 5 Відень 1924-25 р. ст. 331).

Редакція

розшукати в спадщині Драгоманова благословення й дозвіл на лєрмонтизацію Карабелеша та брешко-брешковізацію Колі Лаборчаніна (Нікалая Ґорняка), сучасних пряшівсько-американських поетів, що від „дячківшина“ з бідою переключилися на „свіжіші“ імітації Лєрмонтова й Брешковського недоладною московською мовою з пряшівськими, а подекуди й просто таки мадярськими стилістичними особливостями.

Як бачимо, не лише в очах українських „шовіністів“, але й в очах своїх російських і москвофільських адораторів, був Драгоманов ідеольоґом „єдінства русскаво народа“, політичного і культурного. Він дивився на український народ і то навіть поза межами тодішньої російської імперії, як на політично-культурного сателіта Московщини, супроти якої поручав всякого роду любов і пошану. Недивно, що лишився він і досі божком всіх наших інтернаціоналістів і прочих сторонників „братерства“ між народами...

Стефан Льозан

Як повстав суд Лінча?

(*з французького*)

Яке є походження сього суда Лінча, який починає займати голови богатьох мирнонастроєних громадян, занепокоєних сильним зростом ґанґстерства в Америці і в Европі?

Ірляндці твердять, що сей суд взяв початок у їх країні. Бурмістр одного ірляндського містечка, певний Джемс Фіцстефен Лінч, 1403 р., на вікні своєї хати, власними руками повісив одного з своїх синів, винного в злочині крадіжи і убийства, „щоби, як казав, приспішити вимір справедливости“.

Але американці, які мають в Вірджінії місто, що називається Лінчбурґ, колись славне з суворости своїх трибуналів, сперечаються з ірляндцями за походження системи Лінча. Я особисто схильний признати рацію американцям, з причин, які зрештою не мають нічого спільного з містом Лінчбурґом.

Коли ви переїздите південну Кароліну, то побачите на мурах старих будівель наліплені портрети людини, з виголеним і суворим обличям, з білою перукою урядовців XVII віку. А мешканці пояснять вам:

— Се був судія Джон Лінч. He was a man. Се була людина... В університеті в Колюмбії, столиці південної Кароліни, я зажадав подробиць і мені витолкували, що двіста пятьдесять літ тому їх край став жертвою цілих шайок бандитів. Населення тремтіло з жаху. Судівництво було безсиле. Тоді, щоби скінчити з тим, громадяни держави вибрали Джона Лінча на chief justice, на ґенерального судію, з правами виміряти кари за дрібні злочини і за такі, що грозили карою смерти,

в справах кримінальних. Уповноважнений виконав доручення буквально. Кого злапали, того він зараз судив. А кого засудили, того зараз вішав.

— Майте на увазі, повчали мене мої інформатори, що протягом всіх тих безмилосердних екзекуцій, Лінч ні разу не допустився ніодної помилки... Коли осібняк, якого приводили йому на суд, не був зловлений на горячім вчинку, він відсилав його до шеріфа і до звичайних судіїв. Він судив лише тих кримінальних злочинців, яких вина була поза всяким сумнівом. І він дбав про те, щоби півгодини по його засуді, засуджений перенісся в инший світ...

Таким способом, протягом трьох років він вичистив країну від бандитів. А тоді пішов на спочинок...

Очевидно були й надужиття. В Кольорадо, в Неваді, в Каліфорнії, в країнах, де звичаї були жорстокі, а трибунали далеко, юрба сама влаштовувала вимір справедливости. Але треба завважити, що вона не обходилася при тім без певної формалістики.

Зловленого злочинця приводили на громадський майдан. Юрба збиралася довкола. Вона вибирала голову. Сей знову переводив голосування: чи треба зараз судити, чи чекати приїзду влади. Коли постановлено судити негайно, він приступав до допиту і кликав свідків. Нарешті приходило урочисте питання:

„Чи хто бажає взяти на себе оборону обжалованого?"

Коли знаходився адвокат, його вислухували мовчки, не перериваючи, до кінця. По чім присуд ставлявся на голосування. Ніяких щаблів кари. Смерть або свобода. Рішала більшість піднесенням рук. Коли присуд звучав: „смерть", винний за півгодини вже висів...

Се не парадокс, казати, що якщо колинебудь у Франції ми побачимо, чого не жичить ніхто, право Лінча, то винні сьому будуть: занадто повільна справедливість, занадто поблажливі присяглі і законодавці, які прикладали замало енергії при застосованні закону...

Осип Думін

До початків організації Наддніпрянських Січових Стрільців

(Спогад)

З нагоди трагічної події в Ротердамі, містимо тут спогади про київську діяльність полк. Е. Коновальця. Спогади відносяться до формування СС-ів в Київі, тих, що пізніше виступили активно проти спроби реставрації російської імперії на Україні. Перед тим виступом, на нараді стрілецькій, промовляв Федь Черник: „Виступ проти гетьманщини в імя української державної ідеї вже неминучий... По всій імовірности Січовому Стрілецтву доведеться полягти в сій боротьбі, але його смерть повинна стати історичною демонстрацією, яка доказуватиме, що вже ніколи Україна не обєднається добровільно з Московщиною. Смерть Січового Стрілецтва виховуватиме майбутні покоління... Коли в українськім народі немає реальних даних, щоб тепер здобути свою державність, то не слід не використати нагоди на те, щоби з великих тих часів він виніс бодай спогади про, хоч і безнадійну, але геройську боротьбу... Бо з таких вартостей будується сила народів".

Повстання проти „федерації" з Росією — уважав Черник за „одинокий доказ, що Україна справді не хоче ніякого звязку з Москвою". Стрілецька рада прилучилася до сеї думки і всіма голосами проти одного рішила всіма стрілецькими силами вирушити на Київ... (пор. Золоті Ворота ст. 103—04). На чолі корпусу облоги став полк. Е. Коновалець, що тепер, як доносять часописі, впав від руки висланника большевицької Росії, на боротьбу з якою мав відвагу виступити.

Редакція

Із історії Січових Стрільців д-ра В. Кучабського, поміщеної в збірнику „Золоті Ворота" (Видання „Червоної Калини" 1937) довідуємося, що думка організувати із українців, австрійських полонених, військовий відділ, зародилася в Київі в „Галицько-Буковинському Комітеті", десь в липні 1917 р. Про се очевидно маса розкинених по цілій Росії і Україні полонених українців нічого не знала; не знала про сей намір і наша організація на Катеринославсько-криворіжських копальнях заліза.*)

*) Про сю організацію розповіджено точніше в статті: Початок гал. куріня С С „Календар Червоної Калини" на 1926 р.

Ми гуртувалися, працювали над собою, помагали нашим братам наддніпрянцям в їхній політично-орґанізаційній роботі, але і все більше приходили до свідомости, що остаточною метою нашої орґанізації не має бути тільки просвітянська робота. Ми почували, що мусимо українській справі послужити чимсь більш реальним, як нашою участю в місцевих українських маніфестаціях, мітінґах, святах, концертах і спільних читальнях та аґітацією серед, досі під національним оглядом, несвідомого робітництва. На основі реальних фактів, особливо яскравих на Криворіжжі, де росла і кріпла большевицька гидра, що чимраз більш нетерпимо і визиваючо ставлялася до українського руху і старалася тероризувати тамошні українські орґанізації, ми поволи усвідомили собі, що українська держава без армії ніколи не стане дійсністю. Ми чули, що ся армія твориться і рішили й собі поступити в її ряди, ще в серпні 1917 р.

Та тоді не легко було щонебудь осягнути в тому напрямі і справа затягнулася. Аж в грудні виїхав я як делеґат нашої орґанізації в Київ, щоб там старатися про приняття нас в Богданівський полк. До столиці прибув я 13 грудня. Якраз сеї ночі в Києві розброєно тисячі московської салдатні, що під проводом большевиків готовилась до повстання з метою захопити столицю, розігнати Центральну Раду і передати владу на Україні в руки „бєднєйших рабочіх і крестян", як говорилось тоді в большевицькому жарґоні. Тепер сі гурми москалів залягли цілу київську стацію.

Їдучи в Київ я не знав, що там має творитися курінь СС, хоч, як видко із „Історії України" проф. Дорошенка (том I стор. 419), відозва вступати в його ряди була оголошена в „Новій Раді" і мабуть в инших часописах вже при кінці листопада. Ніхто з нас чомусь її не завважав. Довідався я про се аж в дорозі до Київа на стації Цвітково з „Кіевск'ої Мыслі". Тож по приїзді на місце, я вже не пішов до Богданівського полку, а до казарми С С при вул. Пирогівській.

Там вже було зо дві чети стрільців. Командантом майбутнього куріня назначено наддніпрянця (здається, сотника рос. армії) — Лисенка. Я бачив його кілька разів, але враження з його виніс не найкраще. Лисенко дозволяв стрільцям вічувати, галасувати і підчас стрілецьких збіговищ, на яких він бував також, ні разу не зареаґував на провокаційне базікання „провідників", що баламутили масу і старалися її надихати таким большевицько-революційним духом, як той, що панував тоді вже безподільно на Московщині, а по части на вулицях Київа.

Після десяти днів приблизно я повернув з Київа вже в товаристві хор. Е. Скалія, з мандатом від Ґенерального Секретаріяту Військових Справ (де я, пригадую собі, говорив в сій справі з полк. Пилькевичем), щоб докінчити по-

чате діло. Все пішло гаразд. Осьмого січня приїхало з Катеринославщини в Київ 263 добровольців, що становило біля 80% всіх українців полонених, занятих на криворіжських копальнях.

До нас вийшов на стацію хор. Домарадський. Від нього довідався я, що командантом куріня вже не є Лисенко, лише Коновалець, галичанин. Отамана Коновальця я не знав особисто, але чув про його, коли був перший раз в Київі, як про людину метку і активну і одного з ініціяторів формування СС. Перед відїздом на Катеринославщину по добровольців говорилося на Пирогівській, що Лисенко в нас довго не побуде і його місце займе Василь Дідушок. Кандидатура В. Дідушка уважалася за певну, бо він, як оповідали старшини, що його ближче знали, людина енергійна і в урядових кругах зумів виробити собі великі впливи. Я бачив тоді вперше В. Дідушка, звичайно в товаристві Лисенка. А отсе замісць В. Дідушка прийшов от. Коновалець.

Хтось зі старшин обяснив мені се призначення тим, що Василь Дідушок наробив собі при УСС, ізза своїх інтриґ, строгости і якихсь там инших нібито не зовсім чистих справ — богато ворогів. Між стрільцями, що зібралися дотепер на Пирогівській, більшість становлять бувші УСС, а сі, знаючи його минуле, завзято запротестували проти назначення В. Дідушка курінним отаманом. Про нього під впливом УСС і инші стрільці й чути не хотять. Зате Коновалець є серед стрільців популярний, дехто знає його з австрійського фронту, инші з діяльности в Київі.

По переході з катеринославцями зі стації до казарми, удався я зі Скалієм до канцелярії куріня, щоб здати новому командантові звіт. Його в канцелярії не застали. Гриць Гладкий, тодішній курінний адютант, порадив нам зайти увечір до „Ліфляндської Столової" при вул. Великій Володимирській, де збиралися тоді звичайно київські галичани і співробітники Українського Військ. Генер. Комітету; там можемо стрінути Коновальця.

Ми так і зробили. Команданта куріня, чи, як тоді титуловалось, отамана куріня застали ми вже в столовій. Представив нас йому Домарадський. Коновалець сидів в товаристві якихсь старшин. Коли довідався, що ми ті, які привезли катеринославських добровольців, пересівся до иншого стола, щоб поговорити з нами. Число заімпонувало йому; 263 добровольців нараз, се на ті часи щось значило. Цікавили його передовсім настрої новоприбулих стрільців. Питався, чи вони не дуже зреволюціонізовані і чи дасться з них зробити військо. Про те, що діється в 1-ій вже істнуючій сотні, отаман Коновалець згадав нам з очевидним невдоволенням, а навіть огірченням. Зрештою ми, Скалій і я, і самі бачили передтим перші дві чети і знали, що се за розбурханий елемент і як трудно буде його взяти в карби військової дисципліни. Була надія, що се зробити одначе

вдасться, бо, як не як, в 1-й сотні було богато УСС, отже стрільців національно вповні свідомих і ідейних.

На питання отамана відповіли ми згідно з правдою, що катеринославські добровольці се не революційне військо в соціялістичнім розумінню, а — як означувалося тоді добрі військові якости австрійським терміном — „штанд". Всі стрільці національно наскрізь свідомі і здисципліновані. Про ніякі совітські порядки у війську не тільки не думають, але сі „порядки" є предметом їхнього глузування. Їх погляд на сю справу такий: „як військо то військо, а ні то мундур до маґазину і забирайся". Доказом сього, що уявляють катеринославці, є те, що в Київ приїхали вони вже поділені на части з командантами чет, яких назначили ми зі Скалієм. Команданти чет є дійсними начальниками своїх чет і ніхто не поважиться не послухати їхнього наказу.

Коновалець, очевидячки, радів сею звісткою і заявив, що катеринославські добровольці остануться цілістю і творитимуть 2-гу сотню куріня. Команду над сею сотнею обійме Скалій, а я маю обняти одну з чет.

Друга сотня таки не завела покладених на неї надій. Коли 19 січня 1918 р. в Духовній Семінарії зібралося віче, на якому малося остаточно вирішити підстави орґанізації СС, тобто чи мають вони творитися на совєтському принципі з виборним старшинством і радами, чи на принципі авторитетного проводу, назначеного згори, всі стрільці 2-ої сотні без винятку піднесли руки за авторитетним проводом. Їх примір поділав і на розумніших стрільців 1-ої сотні, в якій, треба правду сказати, були також противники совєтщини і тим чином в курінї зломлено хребет демаґоґії пропаґаторів большевизму.

З Пирогівської був намір перенести 2-гу сотню СС до якоїсь школи на Подолі. Сотня перейшла туди, а що там застала, се один жах. Знищений і облупаний будинок, з виглядом нужденної рудери, вікна без скла, в середині дослівно купи гною. Жити там було неможливо. Нас перенесено переходово на одну добу до університету св. Володимира, а звідтам до Духовної Семінарії, де вже розмістилася була 1-а сотня.

Життя куріня в Духовній Семінарії відразу прибрало инший вигляд. Всюди повиставлювано стійки, заведено правильну денну службу (наглядаючого старшини і підстаршини), поготівля, ранні звіти, замітання приміщень і т. д. — словом втиснено життя стрільців бодай до певної міри в рамки військового режіму, про який в инших стягах київської залоги, може тільки за винятком Богданівців і військових шкіл, вже і спомину не залишилося

Управа куріня містилася в партері направо від входу. Там урядував от. Коновалець і адютант куріня Г. Гладкий. От. Коновальця в управі трудно було застати, він мусів хо-

дити на переговори до державних достойників і до ріжних установ, раз длятого щоби бути в курсі політичних справ, що в тих часах для команданта більшого військового відділу не було без значіння, а по друге, щоб видістати для куріня потрібні йому річи з набору й узброєння. На тому одначе курінь не терпів, бо за ним наглядав помічник от. Коновальця, А. Мельник. Говорилося загально також, що от. Коновалець вміє орієнтуватися в політичній ситуації, має добрі звязки в партіях і має сприт вивідувати про ріжні справи, про які инший не розвідавби. Стрільцям подобалося, що їхній командант говорить з нашими державними мужами і „самим Грушевським".

З тодішніх діячів і державних мужів мав от. Коновалець зносини і з от. Петлюрою. Підчас відступу з Київа на Сарни і при повороті назад в Київ, Петлюра зі своїми Гайдамаками, на скільки я міг завважати, все держався СС.

Хоч стрілецька формація після останнього віча (19 січня), на якому скасовано совєтський принціп, як колєктив не займалася політикою, то всеж таки мала свою політичну орієнтацію — українську самостійну державу. Щодо сього не могло бути для Січового Стрільця ніяких недомовлень і застережень. Галичани стали здавна пострахом царату і стрілець на сій точці не знав ніяких компромісів.

Поодинокими областями і питаннями внутрішньої політики, як: орґанізації найвищого державного проводу й управи держави, взагалі так соціяльними і економічними питаннями стрілецтва не цікавився вже хочби ізза своєї молодости. Чи ними цікавилася „Стрілецька Рада", про яку згадує полк. Коновалець в своїх: „Причинках до історії ролі СС в історії української революції" — сього не знаю. Стрілецька Рада по свідоцтву автора підносила заміти проти „монополізації всего державного життя ес-серами" і мабуть бачила, що методи державного будівництва тодішніх провідників непригожі для України. В кождому випадку і загал стрільців, збірнота з високою національною свідомістю і загостреним патріотичним почуттям, мимо того, що, як згадано, політикою не занимався, не був одушевлений тим, що діялось тоді в українській державі. Настроювали його опозиційно до державного проводу не скомпліковані питання земельної реформи і соціяльної перебудови суспільства, а такі прості факти, як от: чому в українському парляменті дозволяється такому жидові Рафесові, чи иншому того рода чужинцеві, плюгавити українську історію, український ідеал державний, чому правительство не зробить порядку з большевицькими аґітаторами, чому не покаже супроти большевиків сильної руки і т. д. Зсумовуючи того рода факти, воно робило і відповідні висновки.

Задушевним бажанням С С було бачити на чолі держави сильну і в питаннях супремації українського народу на своїй національній території та в питаннях національної

чести — безкомпромісову владу. Стрілецтво бачило, що правительство Ц. Ради нею не було.

По проголошенню гетьманства, збір старшин полку (тоді був вже полк) С С більшостю голосів, головно завдяки полк. Коновальцеві, відкинув співпрацю з гетьманом. Гетьман П. Скоропадський робив пропозицію С С остатися дальше формацією, на се полк. Коновалець відповів, що Стріл. Рада не годиться, а з яких мотивів про се ближче розказано в цитованих вище: „Причинках". Та вже через півтора місяця Стрілецька Рада почала робити заходи, щоб відновити Стрілецтво, на що гетьман дав в серпні свою згоду. Дальша доля С С та її участь в повстанні проти гетьмана, вже не належать до теми сеї статті.

В. Заморський

Відгук еспанської війни на американському континенті

(Допис з Америки)

Еспанська війна знаходить великий відгук в Америці. Користаючи з широкої свободи, ціла суспільність, ріжні політичні, суспільні, релігійні, наукові, спортові й пр. орґанізації — ведуть широку пропаґанду за одною, чи другою воюючою стороною.

Преса, радіо, школи (університети) ведуть перед сій дійсно нечуваній кампанії... Щоб писати про піддержку „льоялістів" серед американської суспільности, — на се треба булоб присвятити окрему статтю. Бо, до речі, на сором нашій цивілізації, еспансько-московські горлорізи й „дінамітерос" зпід знаку Мадрид-Валенсії, — знаходять всебічну піддержку у великій частині американців.

Американська преса, обсаджена у великій мірі кореспондентами жидівського походження, станула відразу по стороні лівого мадридського „уряду" та не помине й найменшої дрібниці, щоб не повести пропаганди за червоними або зогидити уряд ґен. Франка.

Ню-Йорк Таймс довший час веде дуже сторонничу політику. Маючи кількох кореспондентів в лівій Еспанії, ся часопись у великій скількости друкує відомости про події в Еспанії, забарвлюючи їх на червоно, у дусі прихильности лівим. На її сторінках, в редакційній стороні, дуже часто ведуться полемічні дискусії між прихильниками двох ви-

значних журналістів, що тепер є в Еспанії, Г. Маттюса, що є беззастережним приклонником червоних, та Вілліяма Карнея, що перебуває на території ґен. Франка та пише дуже вірно про його політику та адміністрацію.

Як відомо, в наслідок пропаґанди, в користь червоних, богато молодих американців бореться нині проти еспанських націоналістів. З американських „добровольців" створено дві бриґади, ім. Вашінґтона й Лінкольна. Зайвий доказ, як облудно використовує сучасна демократія гасла й імена визволителів народів — для уярмлення останніх комуністичною диктатурою. Ся пропаґанда посилюється не тільки фактом широкої піддержки американських лібералів, але також сталою фінансовою підмогою лівого уряду в Барцельоні.

Як відомо, з вибухом повстання ґен. Франка, Державний Еспанський Банк мав поважну резерву золотої монети, бо 2,448,000,000 золотих пезет (489,000,000 дол.). Сю суму, разом з 300,000,000 приватних ощадностей сконфіскував „леґальний" уряд. Сей скарб, як можна було сподіватися, вивезено до Парижа і инших країв, щоб відтак розділити поміж поодиноких дипльоматів та представників червоної Еспанії по цілому світі.

Як подає п. Джон Е. Келлі*), з днем 1-го січня 1938 р., червоний еспанський „уряд" розділив такі суми своїм представникам: Фернандез Шов, Льондон — 11,000,000 зол. пезет, Альфредо Паляціос, Льондон — 16,000,000, Антоніо Круз Марін, Льондон — 34,000,000, Фелікс Ґордон Ордас, Мексіко Сіти — 64,000,000, Фернандо де льос Ріос, Вашінґтон — 75,000,000, анонімовий емісар — 100,000,000, Люіс Аркістейн, Париж — 194,000,000, Альваро де Альборнзе, Париж — 210,000,000, Франціско Мендез Аспе, ґенеральний контрольор банку 400,000,000 золотих пезетів. Дальше, червоний уряд у чотирнацяти посилках вивіз до ріжних закордонних банків — 350,000,000, депоновано в Монт-де-Марзан (Франція) — 250,000,000 та вивезено до Совєтського Союзу — 663,000,000.

Як бачимо, велика частина з цілої резерви, призначена на політичні представництва. Розуміється, у хвилі, коли пишемо сі рядки, червона еспанська амбасада ще користується правом екстериторіяльности, й важко збагнути рахунки амбасадора де льос Ріос у Вашінґтоні. Одно певне, тих $ 15,000,000, призначені на Вашінґтон, зужив він на посилення не тільки достави амуніції, але також для оживлення пропаґанди серед американців.

Ось, цитована вже *Америка* (не мішати з орґаном укр. католиків з тою самою назвою) — орґан американських католиків, — подає цікаві дані про частину суми, яку поручив амбасадорові де льос Ріос „робітничий" уряд черво-

*) *Spanish gold for propaganda purposes* by John E. Kelly *America* March 19 1938 New York N. Y.

ної Еспанії. Вже в тому часі, коли американський Конґрес проголосив ембарґо на всі вивози до Еспанії, виїхав з Джерзі Сіти, Н. Дж. „корабель-фантом" *Мар Кантабріко*. В ладуванні таємничого корабля брала живу участь одна комерційна совєтська фірма. Доповнивши свій вантаж з Вера Круз (Мексико), *Мар Кантабріко* поплив, перелицьований в анґлійський торговельний корабель в напрямі Біскайського заливу. Там його стрінув горячим оловом кружляк ґен. Франка *Канаріяс*. Але якеж було розчарування полоненої червоної залоги, коли при розладовуванні націоналістами вантажу, більшість пак (амуніція!) були наладовані каміннням, піском і землею, а летунські мотори оказалися, як кажуть американці „the poorest junk" (найгірше сміття). Видно, що амабасадор робітничого уряду Валєнсії — Барцельони не пожалів великих сум гроша на сей важкий вагою вантаж!

Дальше, біля 3,500 червоних „добровольців" виїхало з Америки боротися по стороні червоних, з того, біля 500 вернуло назад. Подорож на одного „добровольця" випадає пересічно $ 200 в одну сторону.

Справа реклями всіх подвигів червоних в американській пресі, як також всяких „звірств фашистів Франка" — коштує неабиякі суми. Ось „фотоґрафічні картини бомбардованої Гверніки". (Як відомо, справа бомбардування баскійського містечка Гверніки — виявилася цілковитим блєфом, видуманим деякими французькими та анґлійськими журналістами, прихильними червоним. — *В. З.)*. Сі картини та вироблення клішів — коштують теж великі гроші. На се рівнож йдуть фонди робітничого амбасадора у Вашінґтоні. Одним словом, „еспанська демократія", репрезентована ще недавно Антоновими-Овсєєнками та йому подібними в Мадриді чи Валєнсії, — має широкі можливости пропаґанди в Америці не тільки завдяки наївности американської публики та зручности її вчителів юдео-марксистського походження, але в першу чергу завдяки великій скількости золота, зрабованого большевицькими грабіжниками з бідного, еспанського народу!

Але, й сторонники націоналістичної Еспанії, перед якою стоїть велике завтра, ведуть також енергічну, систематичну та надзвичайно вмілу пропаґанду. Передусім, ціла католицька Америка відразу станула по стороні ґен. Франка. Американський епископат, вся католицька преса, школи, університети — все се творить могутний апарат з великою моарльною силою. Численні полєміки католицьких достойників з протестантами, „ліберадами" та ин. на сторінках *Ню-Йорк Таймс*, викликують справжній подив до тих католицьких кругів, що так вірно зміркували, в чому лежить

трагедія Еспанії та, що найголовніше, хто її спричинники.

Ось перед нами ціла вязанка пропаґандивної літератури. Даремно там шукатимете всяких дешевих перехвалок, à la Москва, а противно, знайдете цілий ряд речевих фактів, яким не сила встоятися! І цікаве ще й те, що се самі майже американці, або инші чужинці, і якнайменше еспанців.

Жіль Роблєс, бувший лідер народної акції в брошурі *Еспанія в кайданах*)*, описуючи причини війни, подає, що „будуччина Еспанії є запевнена, коли: 1) будуча влада буде мати сильну руку, 2) коли вона буде побудована на органічних концепціях демократії, і 3) коли цілком зникне боротьба кляс.

Д-р Е. Лодж Корран в брошурі *Франко — Хто він є? За що він воює?**)* подає докладний опис його життя та його ідеольогії. Найкращою не тільки під оглядом пропаґанди, але рівнож щодо віродостойности фактів, являється брошура п. з. *Легенда Бадахосу,* англійського майора Geoffrey Mc Neill-Moss***).

*Один рік війни, 1936-37****)* видання The Paulist Press, (католицьке) подає докладні факти, які попередили повстання 18 липня 1936 р. Феліп Сассоне, Ліма, Перу в малій книзі *Втікач з Еспанії*****)* широко розписується про терор, який управляв уряд до вибуху повстання. Подає, між иншим, докладний випадок замордування поліцією Кальва Сотеля та опінії визначних еспанців, яких на зовні дуже часто представлювано як речників проти-франківського руху. Ось, нпр., Хозе Ортеґа і Гассе, який, втікаючи до Франції перед червоним терором, кричав: „Се не те, се не те, чого хотіла Еспанія!", та визначний письменник, який вже помер, Міґуель де Унамуно, що не завагався сказати, що повстання ґен. Франка — се „не бунт-ребелія, але революція проти безладу". Ось, кілька важніших памфлєтів, які, поминаючи вже цілу масу инших розвідок, репортажів, і брошур, характеризують вірно психольоґію тої здорової, християнської Америки, до якої московсько-жидівська пропаґанда не має доступу.

Розвіяти цілу облуду і всі пересуди „демократичної" преси в Америці — незвичайно тяжко. Але поволі се вдається...

---

*) *Spain in chains* — by Gil Robles, The America Press, New York, N. Y.

**) *Franco — Who is he? What does he fight for?* By E. Lodge Curran, Ph. D.

***) *The Legend of Badajoz* — by major Geoffrey Mc Neil-Moss — London, Burns Oates a Washbourne LTD. — Є се виїмок з великого твору того самого автора п. з. *The Siege of Alcazar.*

****) *One year of war 1936-1937* The Paulist Press New York 1937.

*****) Felipe Sassone: Lima Peru *A fugitive from Spain.* San Francisco Calif. 1937.

Події останніх двох-трьох літ, війна в Етіопії, революція в Еспанії, війна на Далекому Сході — та цілковите банкроцтво Союзу Народів, — вимагають від Америки доброї орієнтації в світовій політиці і — добрих пророків. Наразі тих останніх небогато. В листопадовій сесії Конгресу Рузвелт цілком, так мовитиб, вийшов поза **„yankee style"** проголосивши просто з мосту, що — „Фашизм — се варварство й війна, демократія — то цивілізація й мир!

На жаль, така плитка мова, підходила дуже влучно до ментальности многих американців, які досі ще формують свою політичну та історичну культуру на щоденниках, що у великій мірі є під впливом жидівства. З одного боку — се „дракони", Гітлєр, Мусоліні, Франко, — з другого, добродії нашої цивілізації, Блюм, Сталін і демократії Заходу.

Сіж оборонці Демократії та Права (великі букви!) — як відомо, ніколи не провадили війн! Ось наприк. през. Рузвелт не тямить, коли то одна велика демократія от так собі, забрала була для потіхи Кубу та Філіпіни. Ся сама велика демократія, не хоче бачити рівнож, якто кровавилися мексиканські провінції, або Нікараґуа, а хтож то підпорядкував залізною рукою Гаїті, як не **„government of the people, by the people and for the people"** (слова американської конституції).

Те, що американські демократи робили в Новому Світі, французька демократія доконувала в Мадаґаскарі, Мароку, Конґо, і т п. Чого, річ ясна, ніколи не пригадують ні тутешні, ні наші українські радикали та соціялісти.

Справді, коли порівняти ті демократичні підбої нафти та **colored peoples**, з „кровавим фашизмом" Мусоліні, — то сей останній виглядає справжною ідилією, яку давно вже можнаб було забути, колиб Мусоліні уживав тих самих слів і формулок, що „демократи".

Бо не демократія є загрожена в Китаю і в Еспанії. Не йшло про демократичну Австрію (яка не була демократичною), за якою плачуть демократи. Справа йде про престіж, про страх втратити геґемонію, та що найважніше, пекольний жах перед загрозою утрати ринків збуту.

Чогож тоді кричати на Мусоліні, пощо громити Гітлера?

Та однак, вже й загал американської суспільности холоне до тих лоборозбійчих промов президента. Випадки з затопленням американського корабля *Панай* свідчать про се як найкраще. Сильні, вербальні погрози осталися тільки погрозами, й ще не встиг уряд в Токіо пропонувати певні услівя переговорів, коли з Білого Дому нагло гримнуло: вдоволені!

Щоб збирати хрестоносні походи проти „нечистого" фашизму, треба мати не тільки силу, але й — чисту совість.

Що її з кождим днем тратить кокетуюча з большевизмом демократія, — се зачинають розуміти ширші маси не лише в Европі, але й — в останні часи — в Америці...

Осягається се очевидно не без посилення пресової пропаґанди, про що ніколи не треба забувати м. и. і нам: ніяка, навіть найслушніша думка не знайде шляху в голови громадської думки світу без безнастанного, інтензивного та інтеліґентного її переконування.

Н. Ґеркен-Русова
(Букарешт)

Завдання і орґанізація героїчного театру

Ars militans — войовниче мистецтво і його гасло **„ars arma pro Patria"** — мистецтво — зброя для вітчини (в значінні батьківщини і держави), — я протиставляю застарілій і неактуальній формулі безплідного естетизму; протиставляю психольоґічно - настройовому мистецтву і його формулі „мистецтва для мистецтва" **(l'art pour l'art).** Я протиставляю змістовність мистецтва войовничого д у х а, — мистецтву емоціонального естетизму д у ш і. Мистецтво певної національної ідеї — мистецтву безідейної емоції.

Протиставляючи такі протилежні аспекти обох форм мистецтва, мистецтва духа (мистецтва змісту) — з одного боку, і мистецтва душевних емоцій (мистецтва настрою),— я маю на меті не критикувати останнє, а лише доказати, що на часі є перше.

Се протиставлення яскраво ілюструється двома обличчями бога мистецтва в античній грецькій мітольоґічній символіці. В ній мистецтво войовничого духа уосіблено в постаті соняшного бога, що є одночасно і богом мистецтва — Апольоном войовником **(Apollo Militans)** або Фебом. Ся мужня войовнича постать бога, у вигляді бойця з луком в руці і з сагайдаком при боці, іноді з мечем і в шоломі **(Apollon guerier),** символізує ідею войовничого мистецтва, мистецтва ідеї.

Емотивна душа і суть естетичного мистецтва — символізована й уосіблена в постаті тогож Феба-Апольона, але в цілком иншім, майже протилежнім, образі. Є се постать Апольона Кіфареда: ніжна і мрійлива, здебільшого оповита у довгі, мягкі, майже жіночі шати, з чолом, уквітчаним трояндами і з солодкоспівною лірою в руці. Ся постать, можливо, теж чарівна, але пасивна. Постать Апольона-войовника — активна й повна динамізму.

Ясна річ, що сі два, ріжно уняті мистецькі символи, які

виявляють собою два обличя мистецтва, — мусять ріжно інспірувати і неоднаково діяти. Тому і їх мистецькі завдання, ролі і наслідки їх діяння теж мусять бути ріжні. Мистецтво психольоґічної настройовости, як напр. образ: „сумний осінній пейзаж", або „соняшний веселий ранок"; чи то новеля, роман або вірш на тему лірично-ідилічну; рівнож як і драма з сюжетом любовно-романтичної пригоди чи психольоґічної ситуації зі звичайної адультерної пєси,— діють лише на наші почування, на сферу емотивну, душевну. Тому сі твори залишаться лише творами сентименталістичними, — в протилежність творам мистецтва ідеольоґічного. Розчуленість сентименталістичного мистецтва, — властива добі роскошів, або часам упадку. Доба героїчна, переломова, траґічна, епоха боротьби, ідейних чи воєнних змагань — завжди викликала до життя мистецтво героїчне, мілітантного чину, змісту і форми.

В часи боротьби і напняття нових молодих сил нації, в часи зосередження всіх можностей на справі змагу за велику ідею, героїчне мистецтво має бути формою, в якій ми повинні переводити духову боротьбу. Героїчне мистецтво має виявляти зміст і форму тої великої ідеї. Серед форм, якими мистецтво афірмує укриту силу нашого національного ґенія, — спектаколярному мистецтву належиться нині одне з перших місць. Спектаколярне мистецтво має змогу безпосередно впливати на маси глядачів і то найпевнішими засобами: словом і образом.

Книга (друковане слово) сприймається значно тяжче, ніж картина і вимагає від читача значно більшої інтелєктуальної підготовки і розвитку. Тому, на справу театру і взагалі спектаколярної акції необхідно звернути найпильнішу увагу; дати сьому чиннику національного усвідомлення можливости здійснити його завдання.

Сьому питанню й присвячую сю статтю.

Але перед тим, як перейти до конкретних вказівок, до окреслення головних основ, на яких можна в теперішні часи створити героїчний національний театр, я хочу в загальних рисах схарактеризувати ролю нашого національного мистецтва і висвітлити його завдання і традицію.

Українське мистецтво бере свої початки з джерела елінської і візантійської штуки і культури. З сією, середземноморською культурою нас звязує Чорне море, що є останнім етапом західно-европейської культури на Сході. В сім і полягає величезне значіння для нас Чорного моря, що воно є одночасно і символом державно-імперської потенції будучого і символом її духового розцвіту і експанзії. Чорне море сполучувало первні нашої культури й цивілізації з джерелом західної, середземноморської духової і матеріяльної скарбниці.

Таким чином наша культурна і мистецька традиція по-

сідає в своїй основі: і елєменти мудрости елінського духа, і (через Візантію) елєменти християнської віри й моралі, а разом з тим (теж через Візантію) і основи раціоналістичного латинського ґенія.

До відродження (ренесансу) сих елєментів (таких чужих Сходові) ми повинні стреміти засобами нової мистецької орієнтації,концепції і творчости; інспірувати ними нашу працю, черпаючи в них, як з праджерел, нові імпульси, скеровувати їх у напрямі ідеї української понтійської імперії та її культурної експанзії. Чорне море, яке є символом будучини імперського призначення України, повинно стати в уяві українця **Mare nostrum** („нашим морем"). Круг сеї ідеї повинні зосередитися всі зусилля тих, що прагнуть підготовити ґрунт для сприняття і реалізації тої ідеї. Тим, хто намагався зблизитися до містерій тої символіки античних мистців і їх мистецтва, тому легко зрозуміти прогнози тої символіки. А зрозумівши, черпати з них творче натхнення і глибокий ідейний зміст, який мусить вкладатися у творчість мистецтва войовничого духа.

До такої символіки належить і міт про Апольона-Бойця, переможця потвори-змія. Се символ позитивного войовничого чину, що перемагає силу неґативну.

Святиня Апольона **Militans'a** знаходиться у Дельфах. Його численні храми, скарбниці, памяткові монументи, як і ґімназії, академії, театри і стадіон, — служили в античній добі місцем, в якім відправлялися містерійні культи з їх ритуалами. Тутже відбувалися втаємничення в містерії духа. Тут пророкував відомий Дельфійський оракул. Ся святиня була втіленням віщого покликання переможного чину; була здвигнута на честь побідної боротьби творчого духа, войовничого єства, в мистецтві, в думці і у війні.

Сюди приходили по імпульси вищого духового порядку, щоби черпати їх зі змісту містерійних ритуалів і навчань, творці мистецтв, мудрці, керівники держав, основоположники імперської могутности і герої воєнної слави. Тим і пояснюється значіння Дельф на протязі цілої античної історії.

Дещо з тих містерійних навчань, тез і відкрить збереґли нам фраґменти оповідань-написів на руїнах. З тих написів, яких рахується коло 30.000, які відчитані і частинно перефразовані завдяки праці французької археольоґічної комісії, що має концесію на роскопки у Дельфах, наведу далі один, що і нині не втратив актуальности, що й досі формулює завдання сучасного героїчного театру.

З сією святинею войовничого духа — з Дельфами, як з островом Дельосом і Елєвзійською святинею богині Деметри, наша історія і праісторія тісно звязані. За Ґеродотом в ті місця, суходолом і Чорним морем, процесіями тяглися „прочани", люди і з наших пратериторій. Щоби вклонитися богам відвічного початку; щоби причаститися таємницям

знання, мудрости і духової сили в самих джерелах елінського духа, — йшли наші прапрадіди, щоб сі таємниці понести до себе, як духовий скарб, що мав укластися у форми своєрідних понять, з яких виринають традиції.

Можна, напр., припустити, що культ і містерії Деметри не були чужі предкам і нашого хліборобського народу. Можна припускати, що їм не були чужі і містерії Елевзіни на честь тоїж богині Деметри, як і апольоністичні містерії Дельоса і Дельф, оскільки острів Дельос був присвячений Апольону і його сестрі богині Артеміді, яку особливо вславляли на берегах Понтіди, особливо у Таврії. Гіперборейські процесії на поклін елінським богам і святиням відбувалися урочисто, з музикою і співами, отже мали і „зрілищний" характер.Коли приняти твердження щодо спільности чи подібности релігійних ідей і богинь Греції з нашою праукраїнською територією, можна припустити, що спільні були і форми мистецтва, які тісно звязані з релігійною містерією культів, повстали з її ритуалів. В змісті того паломництва до елінських святинь, в яких плекали таємниці вищого духовного початку і вищої волі у всіх проявах життя природи, людськости, віри, мистецтв і чину — можемо добачати звязок нашої культури з традиціями елінського духа і мудрости. Тому так „традиційно" нам і тепер повернутися до свого джерела і шукати в ньому як певних містерійних відкрить, так і мистецьких ініціяцій. Одночасно треба думати над тим, в які актуальні форми можна виливати сі ініціятивні чинники, аби переводити їх у певну акцію на реальнім життєвім пляні нашої сучасности? В сьому полягає завдання мистця, який в своїй творчій праці шукає натхнення в подібних ініціяціях і ними керується. Отже з числа таких ініціяцій наведу одну, оскільки вона має відношення до теми театру, його ролі і завдань, за **Robert de Mirel'ем** з праць французької археольогічної комісії у Дельфах. Сей текст відчитаний на відламку каменя коло руїн театру, очевидно є звернений до жреця-архонта і є мабуть записом наказу оракула:

„Коли царство зруйновано, а городи зрушені в своїй величі і моці, а вороги жорстоко полонять побіджену країну, нищать і смутять сей нарід і коли молоді вояки впали на полі бою, а старші мужі втратили мудрість і силу духа, а юнаки ще не осягли мудрости не війшли в силу боротьби, памятай, що тоді у сього народу залишається непереможна зброя: мій лук і стріли — меч Мельпомени музи і голос Каліопи, матери героїв, що оповідає про героїчні вчинки. Се те, що має бути божеською зброєю і силою народу з моєї волі. Оповіщай про се сьому народові, запалюючи жертвенні вогні на моїх вівтарях, в моїх святинях і в кавеа амфітеатрів. Памятай, що видовищем героїчних образів, підіймається дух сього народу з плачу і роспачу до вершин палких прагнень перемоги".

Далі говориться, що діло театру, його завдання в ча-

си лихоліття для народу, города і держави — се бути „божескою зброєю, піднятою до гори", особливо в ті часи, коли земні мечі „пощерблені і повержені у прах разом з духом сього народу".

Ясно, що коли наш Київ знов завойовано, коли „вороги полонять" нашу вітчину, коли мечі наші „пощерблені і повержені в прах" — „сьому народу" залишається ще піднести божеську зброю бога мистецтва і його героїчних муз. Як меч Мельпомени „музи високої трагедії, яким здавна бряцала наша національна Мельпомена", так і голос епічної героїні музи Каліопи мають скласти основу нашого героїчного театру.

Тому завданям сього театру є, у першу чергу, підняти сей славний меч Мельпомени на честь дідівської слави, підняти його до гори, „вогнем душі омити його іржу" і заставити його знова блищати непереможним блиском. Затвердити його на сцені нашого театру, зробити його такоюж непереможною „божескою силою", як і стріли Апольона, якими з апольоністичної ліри, що перетворилася у „круторогий лук войовника", войовнича сучасна поезія кидає свій виклик, в якім „стрілами з струн зриваються слова".

Цікаво, що ся войовнича традиція спектаколярного мистецтва, яку відкриває з таємниць давнини напис на уламку каменя у Дельфах і яка у безконечних варіянтах повертається на протязі культурного розвитку античного мистецького духа, незмінно впродовж століть давала натхнення мистецькій акції цілої середземноморської культури.

Щоби не обтяжувати статтю історичним переглядом, спинюся лише на проявах сієї войовничої традиції в кінці XIX-го віку і донині у ріжних народів середземноморської цивілізації, щоб дати зрозуміти, в яких формах і у якім вигляді вона дійшла до нашого часу і в чім властиво зафіксувала себе у нас.

В самій Еляді — сучасній Греції — знаходимо сю невмиручу традицію спектаколярного войовничого (мілітантного) мистецтва ще у формах народніх, мандрівних вертепів, що так чарували Б а й р о н а підчас його грецької подорожі, яка обернулася в епопею з трагічною розвязкою і смертю поета і воїна у Місолюнґах.

Се примітивне втілення мистецької мілітантної дії в формі того лялькового, чи тіневого театру, — що обсервував Байрон, — було тим засобом мистецької зброї, якою нарід послуговувався у своїй боротьбі проти турецької займанщини і у яку вкладав свій протест проти Ісляму, звеличуючи свою християнську віру, своїх героїв і свої державницькі прагнення.

В сю форму мистецтва, в образи, нарід вкладав свою спрагу героїки, чину і перемоги своїх національних ідеалів. Цікаві матеріяли на сю тему можна знайти в атеньскім історичнім музеї (музей визвольної боротьби греків).

Сі скромні вияви мистецької акції, що таки плекали сю прадавню елінську традицію войовничого спектаколярного мистецтва в найтяжчі часи державного лихоліття, незмінно стояли на базі національної героїки, якої завданням було піднимати дух глядачів і піднимати їх до войовничого чину; не розчулювати їх душу образами національної мізерії і занепаду.

Незмінними постатями сього „театру" були герої греки, „стратіотіси" і „патріотіси", у національнім військовім убранні, янгол, що їм допомагає і противна сторона — турок і чорт, який підтримує сього ворога греків. Ще й донині можна побачити від Пельопонеса і до Македонії в часі національних і церковних свят сі „вистави", чи то на майданах, чи то у оливкових гаях, поза містом.

Про сі „театри" національному диктаторові Греції, Метаксасові приписують слідуючі слова:

„Сі грецькі мандрівні театри маріонеток належиться якнайуважніше вивчати і плекати, бо вони часом краще, ніж наше офіційне мистецтво виконують своє національне завдання. Роблять з театрального зрілища засіб до боротьби і пропаганди за честь, героїзм і національну славу. Сю спадщину елінського духа, ми повинні берегти, як дорогий спогад минувшини з її боротьбою і побідою, як розвагу почесну і шляхетну, як виховавчий засіб для нашого молодого покоління, що знаходить в ній видовище героїки і легенди".

Не менш цікаве твердження, щодо подібного завдання театральної акції знаходимо і у сербського дослідника театру Мірко Трабича:

„В часи австрійського панування у Загребі театр був тереном боротьби проти австрійського і угорського впливу. Кожда вистава була значною подією як політичного, так і артистичного значіння в житті загребських мешканців, а зовсім не комерційною справою, якої ціль є лише розважити публику, стомлену денною працею".

Далі автор робить висновок, що власне сей факт і дав новому сербському національному театрові „його велику традицію." У XVI віці тіж традиції плекалися у духовних представленнях, які по латині організовувало християнське духовенство у Загребі. У XVII і XVIII вв. тіж самі завдання переводилися у спектаколярних імпрезах, які давали „спудеї семінарії" по хорватськи. Тому то й досі Загреб рахується вогнищем „кроатського духа".

В Італії акція спектаколярного войовничого мистецтва, що зродилося з тієїж традиції і завдання якої рівнож полягало у піднесенні духа глядачів демонстрацією образів героїчного стилю і напруження, остільки відома, що на ній немає чого спинятися. Досить згадати, що форми спектаколярного мистецтва, у яких вона виявлялася, були особливо цікаві для нас (та й залишилися ними і тепер, коли вони уважно плекаються державою і видатними особистостями в сучасній Італії).

Так в Сіцілії, Калябрії, Неаполі, Фльоренції, Сієпі, Пізі

і Венеції, себто в тих місцях, де всілякі завойовники і напасники особливо гнітили нарід, як реакція зявилася ся форма войовничого мистецтва, як засіб у національній боротьбі. Звичайно в тих лицарських грах, турнірах, кортежних діях, співучих і танцювальних грищах, як і в містерійних і вертепних виставах та інтермедіях був той самий зміст, ті самі головні постаті суто-національних героїв, як, напр. місцеві Мадонни, святі, королі, лицарі і дами, і їх супротивники — нормани, маври, австрійці і чорти.

У всіх тих спектаколярних імпрезах було те саме завдання: піднести дух глядачів, запалити видовищем минулої слави і героїчних вчинків, вплинути на дух і душу італійців, збуджуючи в них чесноти вищого порядку.

Тимиж самими стимулами натхнуті і славнозвісні спектаколярні акції островів Мінорки і Майорки, де у формі реліґійно-містерійних зрілищ, переводиться те саме завдання: збудити героїчний дух, піднести його у глядача, коли йому показують переможну боротьбу еспанців з маврами за славу вітчини і віри християнської.

Цікавим прикладом, що яскраво характеризує завдання героїчного спектаколярного мистецтва і його ролю в траґічні години духового, душевного і фізичного напруження, в години боротьби, — може нам послужити улаштування спектаколярних імпрез в Альказарі підчас його героїчної оборони. Здається, що грім гармат і лоскіт падаючих стін відродив у молодих оборонців Альказару прадідівський дух еспанського героїзму. Ось що про сі, вже цілком сучасні події, знаходимо в книзі Енрі Масіс'а і Роберта Бразіляка (*Les cadets de l'Alcazar*):

„В Альказарі улаштовувалися (підчас облоги і обстрілу!) театральні вистави, співи, поетичні рецитації, національні і воєнні танці, свята на славу Діви Марії і на честь кождої націоналістичної побіди, оповіщеної по радіо".

І далі:

„Се закон героїчної моралі, який хоче, щоб героїзм ішов у сполуці з радістю". Все в тих імпрезах „навертало дух до чести і великого шанування історії, все се несло печать полумя і заліза".

У тійже книжці, на тему героїки, є ще одна цікава думка, що підтримує мою концепцію героїчних завдань спектаколярного мистецтва і його образової суґґестії:

„Треба розуміти велику силу і чесноти образів, з яких повстають перед масами низки символів, щоб звеличити їх діло і розповсюдити його містику, бо хибно думати, що можна нас позбавити героїв і мітів".

У Португалії се завдання героїчного театру, як сучасне так і давне, характеризує надзвичайно влучно сам Салязар, диктатор і відродитель сучасної Португалії:

„На сцені має розгортатися така дія, щоби луна від неї збуджувала серця і думки глядачів і повинна стати одною зі сил нашої комбативної епохи, гоном на будуче".

Тому Салязар відроджує стародавні лицарські епопеї,

де португальські лицарі переможно борються чи то за віру, чи то за честь і славу.

Реасумуючи сі приклади, можна сказати, що Окцідент черпає від елінського осередку традиції спектаколярного мистецтва, які походять з джерела елінського духа. Скрізь войовничий дух театральної акції виявляє свою могутність і являється домінуючим особливо в епохи трагічних лихоліть, коли єдиною національною зброєю лишалося мистецтво.

У нас на схід від джерела елінських традицій, на Україні, ся традиція незмінно затримується і виявляє себе на протязі цілої історії нашого театру. Вона виявляє в своїй базі теж саме завдання: піднести героїчний, мілітантний дух глядача, вславити національні чесноти, ґльорифікувати віру, вітчину і дідівську славу, кликати до боротьби. Ось як характеризує се в своїй праці („Триста літ українського театру") видатний авторитет спектаколярного мистецтва проф. Д. А н т о н о в и ч, говорячи про його традицію: „Політично-громадські стимули були одними з головних, що покликали на Україні театр до існування"... Постійна необхідність боротися з акцією, зверненою проти українського православя, оборонна акція сього останнього, нарешті боротьба з обмосковленням, — все се мало наслідком, що театр став на Україні не лише мистецькою акцією, але одночасно і політичною, що з ранніх часів на кóні нашого театру зявлялися „політичні пєси чи діяльоґи, що власне були політичними дискусіями, виложеними у діяльоґічній формі й „през шкільних отрочат отправованими". У тих спектаколярних програмах здебільшого виявлялася наша віра й минула слава, „ідеалізувалося козацтво", докорялося Заходові і Сходові. Далі проф. Антонович каже, що „сю політичну ролю культурної боротьби й оборони прав українського народу український театр не переставав грати протягом трьох віків" (від XVII—XX в.).

Ясно, що і ми мусимо духово-ідейний і мистецько-технічний ренесанс нашого нового спектаколярного мистецтва, базувати на традиціях мілітантного духа, очищати його від тих збочень, куди завела його мельодраматична побутовщина „малоросійського стилю" і міщанська драма соціяльно-сексуальних проблєм Винниченківщини останнього часу.

Лише виходячи зі з д о р о в и х т р а д и ц і й, маємо переводити акцію героїчного театру і в її форми укладати суттєвість наших сучасних завдань.

А сі завдання можна охарактеризувати в такий спосіб: боротьба за наші ідеали, за нашу національну честь, за нашу політичну ідеольоґію, за незмінні гасла віри, вітчини і слави.

Сю афірмацію нашої волі засобом нашого національно-мистецького ґенія, мусимо вести в широкім розмаху ге-

роїки високого стилю, себто мистецтва першорядної духової й ідейної творчости. Всупереч всім акціям мистецтва розривкового, комерційного, чи то беззмістовно-настройового жанру, що завше залишається мистецтвом другорядного, декадентного ґатунку.

Ті з нас, хто дійшов у своїх думках до розуміння сих завдань нашого спектаколярного мистецтва; хто ясно може їх сформулювати, побачивши їх виразно і зрозумівши, — ті і повинні ставати до праці, свідомо сприйнявши заповіт, вирізблений на камені Дельфійських руїн:

„Хто чувши голос Бога і зрозумівши його волю, не сповіщає її другим і не здіймає руку на сповнення його наказу — більш винний, ніж той, хто у несвідомости Бога зруйнував його діло і дав йому впасти у забуття".

II Основи орґанізації героїчного театру

На яких підвалинах можливо сплянувати працю нової театральної акції? Себто, з допомогою яких чинників можна здійснити ідею національного героїчного театру? З допомогою яких чинників сю акцію зі стану спорадичних імпрез можна вивести на шлях систематичних досягнень? На сі питання спробую дати відповіді.

Для створення нового національного героїчного театру, навіть у найскромніших виявах, необхідна наявність трьох чинників:

1) Ясна провідна ідея, що складає ідеольоґічну базу мистецької акції, виявляє її зміст, характер, напрямок і мету. Ся ідея, що одночасно являється і підставою ідеольоґічної мистецької концепції, уосіблюється в провідній індивідуальности, що стоять на чолі акції.

2) Жива сила, що складається з колєктиву національно свідомої орґанізованої молоді, яка перебирає на себе несення добровільної спектаколярної повинности на терені героїчного театру.

3) Фінансовий чинник, який уосіблений в орґанізованім суспільстві, яке бере на себе добровільну грошову повинність для справи героїчного театру.

Розгляну зокрема завдання, значіння, обовязки і континґенти, з яких складається кождий з тих чинників.

До першого творчого чинника належить наявність мистецької провідної індивідуальности, що має проводити цілою акцією.

I. Завдання, які належать до кругу діяльности сієї провідної мистецько-ідеольоґічної індивідуальности є слідуючі:

а) Створення певної ідеольоґічно-мистецької бази, на якій повинна розгортати свою діяльність артистична праця героїчного театру.

б) Орґанізаційно-адміністративна праця, себто підбирання і відповідне оформлення живих

сил, згідно з цілями, як ідеольоґічно мистецькими, так і технічними вимогами їх орґанізації. Ясно, що ся орґанізаційна справа мусить переводитися засобами, достойними поставленої високої цілі.

в) Технічна, реалізаційна і фінансова праця, — яка має розгортатися на принципі переведення певного розробленого пляну, а не у стилі того, на жаль досить звичайного „артистичного монтажу", в якім випадковість і елєменти „артистичного безладдя" часто беруть гору над орґанізованою конструктивністю і над змістовою льоґікою реалізаційного переведення сценічної акції.

ґ) Утворення тої загальної мистецької атмосфери високого і справжнього артизму, — якаб була позитивним явищем першорядного значіння в ділі загальної дружньої співпраці у справі героїчного театру.

II. Окресливши завдання, які несе провідна мистецька індивідуальність, вкажу, яка праця належить до її сфери, розбивши сю працю на точки, що є у стислій залежности від її завдань:

а) Ідеольоґічно-мистецька праця над змістовим матеріялом акції, себто підбор літературно-драматичного матеріялу, його пристосування, ідейне оформлення, часом драматизація, декупаж, адаптування, сценічна інтерпретація і т. п. Сюдиж належить і мистецько-декоративне оформлення візуальної — „зрілищної" частини імпрези. Отже праця як над змістом театрального матеріялу, так і над його мальовничою образністю.

б) Орґанізаційна праця. Розподіл ролей, завдань і функцій межи всіма співробітниками акції і то в такий спосіб, щоби співпраця розгорталася у повній гармонії і певнім дисциплінованім порядку. Треба, щоби провідна мистецька індивідуальність вела весь апарат колляборативної праці так, щоби він переводив свою акцію у незмінним бойовім, бадьорім і чиннім дусі активного творчого напняття на честь переможної справи героїчного театру.

в) Технічна праця над переведенням спектаколярної акції. Сюди входить фахова праця: драматично-літературної сценізації матеріялу, малярсько-декоративна, сценічно-реквізитова і режісерська сторона справи, себто всі праці загального сценічного оформлення. Ясно, що в сю ділянку, окрім фахового знання і досвіду, треба передусім вносити певні здібности, або вияв індивідуальности, якщо не талант.

ґ) Праця над „атмосферою" героїчного театру, себто над постійним розвитком і формацією сил усіх співробітників, виконавців і прихильників. Праця над створенням, утриманням і піднесенням тої творчої високо-культурної національно-моральної артистичної і ідейної атмосфери, в якій має проходити вся праця героїчного театру. Ся праця полягає у постійній напруженій

акції виховання, навчання і опрацьовання тих духовних стимулів, з яких має зродитися відповідальна, свідома чинність; та чинність, що має плекатися у ділянці сієї ідеольоґічно-мистецької атмосфери національного героїчного театру.

Отже праця, над створенням „атмосфери", належачи до кругу завдань мистецької провідної індивідуальности, одночасно становить одну з найважливіших ділянок її праці творчої і орґанізаційної. Морально добра атмосфера без дрібязкових інтриґ і дрібничкових амбіцій, щира співпраця усіх елементів має також важне значіння, як і чинник фінансовий. Обидва сі чинники є елементами першорядної ваги у реалізаційнім пляні.

Зазначивши, які завдання і обовязки належать до сфери діяльности провідної мистецької індивідуальности і зясувавши в чім полягає її безпосередня праця, переходжу до окреслення тих рис і прикмет, які вона має несі дати:

Провідна мистецька постать, яка стає на чолі акції національно-героїчного театру, мусить насамперед мати певну і ясну ідеольоґію політичну, а також і вповні виразно і ясно окреслене мистецьке „вірую", виявлене у певній мистецькій концепції.

Вона має бути одночасно з тим озброєною фахово знанням, необхідним досвідом і певним стажем у сій ділянці. Ясно, що здібности, талант чи почуття „покликання" — є необхідною підставою її активности. Запал, ентузіязм, віра, відданість акції, як і почуття і свідомість своєї місії — сі емотивні елементи мають бути наявними у рівній мірі з елементами розумового до неї ставлення.

Себто ся індивідуальність повинна сполучувати обидва чинники: емотивний і розумовий, отже душевно-духовний і раціональний у самій підставі свого творче-провідного стимула і свого „діяння".

До других прикмет, які окреслюють провідну мистецьку індивідуальність, належить „дар" — уміти одразу охопити, як ідейний так і мистецький реалізаційний бік справи, або весь його задум відразу. І то охопити все — від змісту його конструктивної форми до його візуальної реалізації у всіх найдрібніших деталях. То все мусить уміти зробити провідник не „загально-абстрактно", а вповні конкретно у пристосованні до даної нагоди, матеріялу, місця, завдання і пр.

Провідна індивідуальність мусить уміти „відчути" і „викликати" се видиво задуму у спірітуальнім пляні так, ніби то його вже спроєктовано у пляні реальнім, як на екрані перед фізичним оком.

При сій спірітуальній ініціяції, а пізніше при її здійсненню провідна мистецька індивідуальність повинна керуватися лише своїми ініціяційними переживаннями, а також і тими реальними засобами, які вона черпає з свого знання.

БІБЛІОТЕКА РУССКОГО МУЗЕЯ
ЛЬВОВЪ

Певність смаку, артистична орієнтація, сила хотіння разом з мистецькою інтуїцією, повинні бути її одинокими стимулами. Отже стимули ініціяційного, інтуітивного і вольового порядку мають бути основою її творчої акції.

В сьому і полягає містерія творчости і праці мистецької провідної індивідуальности у ділянці пластичній і спектаколярній. Вона „ясно бачить" і тому „твердо знає", що і як треба робити.

Тому провідна особа мусить стояти на ґрунті „диктаторства" і цілковито самостійно нести всю відповідальність за цілу мистецько-спектаколярну акцію національного героїчного театру. Вона має дивитися на цілу акцію, як на боротьбу, в якій повинна стреміти до переможного закінчення; до того, щоб опанувати своєю ідеєю колєктив, ґрупи і окремі одиниці; щоб підбити загал свойому певному і ясному принціпові; щоб заімпонувати засобами й осягами своєї праці.

Повторюю, п і д б и т и з а г а л, а не (як то на жаль часто буває) старатися „придбати собі" похвали і прихильність суспільства, підробляючися під „смак загалу". Се підроблення „під смак публики" здебільшого робиться або через відсутність своїх власних провідних ідей, або з міркувань спекулятивно-комерційних. Таке ведення справи „на смак мас" я не беруся критикувати, або осуджувати, бо се справа комерційного порядку, який у сій статті, тема якої є ідеольоґічне, а не меркантильне мистецтво, не розглядається.

Отже реасумуючи вище сказане, зазначаю: мистецька провідна індивідуальність, яка стоятиме на чолі тої чи другої акції героїчного театру, повинна мати як елємєнти спіритуальної ініціяції, так і інтелєктуального раціоналізму у повній їх синтезі. Вона повинна з „покликання" знати щ о р о б и т и, але одночасно бути озброєною відповідним фаховим знанням, щоб знати і те, я к р о б и т и. Вона повинна натхнути цілу акцію національного героїчного театру, переводити її у життя і керувати нею. Таким чином ся провідна індивідуальність буде справді носієм і втіленням „д у х у" театру. Там, де такої провідної одиниці не знаходиться, повстає питання, як переводити мистецько-спектаколярну акцію без сього першого і чи не найважнішого чинника. В таких неґативних і сумних випадках не слід, звичайно, одмовлятися від акції, але переборювати сю трудність спільним зусиллям. Сю провідну мистецьку одиницю має заступити невеличка ґрупа людей: дві, три особи, тісно звязані між собою не „ділово" (як комітет), а ідейно, себто духово, які доповняють своїми здібностями одна другу. Сей звязок повинен носити форму ідеольоґічно-мистецької солідарности, яка і має бути основою співпраці. Розподіл ролі і обовязків кождого згідно з його талантами, знаннями, нахилами і здібностями, — мусить бути точно визначена у технічній ділянці.

*

Другий чинник, за допомогою якого я рахую можливим переводити акцію героїчного театру, є: Жива сила, — яку персоніфікує гурт (колєктив), що перебирає на себе несення „добровільної спектаколярної повинности", як одну з форм національного обовязку і духового служення своїй національній ідеї. Сей колєктив повинен ставитися з захопленням, любовю і відданістю до праці і з почуттям відповідальности до цілої справи. Причім сей збір молодих сил мусить вносити енергію і повну свідомість завдань спектаколярної акції, а рівнож здавати собі справу з необхідности поступового, постійного, витревалого і зорґанізованого зусилля, якого ся акція від нього вимагає.

Тому сей гурт повинен посідати певні душевні і духові якости, стояти на базі єдиної для всіх національно-політичної ідеольоґії і відповідної до неї мистецької концепції; а також мати засади певної, однієї для всіх етики, естетики і моралі. В тій самій мірі, як і провідна індивідуальність, мусить і сей гурт мати добру волю, чинне і дисципліноване ставлення до праці, віддавати їй не лише час і працю, але і присвятити їй всі свої природні здібности і таланти.

Ся „жива сила" творить, такби мовити, емоціональну енергію, що складається з віри, любови, пориву, стремління, почуття і чину; вона входить у склад театральної орґанізації, як його психічна частина, виявляє і втілює душу героїчного театру.

Очевидно, що сей колєктив живих сил, душевний матеріял, має в першу чергу складатися з кадрів орґанізованої і свідомої націоналістичної молоді. Тої молоді, що буде формувати сі кадри „добровільної мистецької повинности", такі питомі всім спектаколярним акціям і „театрам мас" в таких націоналістичних країнах, як Італія, Португалія, Німеччина, — і такі протилежні по змісту тому „примусовому набору", за допомогою якого большевицька Московія переводить свою артистичну і спектаколярну акцію, де все робиться з наказу не „космічного натхнення", а „комісарського веління".

З сієїж молодої живої сили мають автоматично підбиратися і свідомо випрацьовуватися мистці і фахівці, як сцени, так і куліс і адміністації. Певно, що найвидатніші індивідуальности мають оформитися згідно з їх природними даними, щоби з них витворилися нові кадри провідників, якіб у свою чергу могли обняти провідництво иншими спектаколярно мистецькими акціями.

Але, перш ніж ділитися на окремі виразні індивідуальности, сей гурт добровільної праці має виявляти з себе ґрупу, тісно звязану межи собою духовим, ідеольоґічним і мистецькими звязком; бути відданою і підвладною мистецькому проводові, до якого, ясна річ, має ставитися з послухом і признанням його покликання. Необхідно, аби

всякі елєменти приватних інтересів і персональної конкуренції у артистичній площині по можливости були відкинуті і щоби між окремими членами сього гурту панувала атмосфера щирої і доброзичливої співпраці, натхнена спільною всім ідеєю.

Спираючи справу героїчного театру на силах добровільного молодого колєктиву з кадрів націоналістичної молоді, я зовсім не пропоную відкидати од співпраці фахові артистичні сили. Лише в тій акції на них не числю і то з слідуючих міркувань: 1) Наші нечисленні українські театри не розпоряджають достаточною кількістю фахових сил, на яких можна булоб поважно спертися; 2) Наші фахові артисти в сій ділянці є, на жаль, здебільшого залюблені в застарілих репертуарах мельодраматичної настройовости або побутової рутини, коли не працюють в чужих театрах.

Всеж уважаю природним і радісним явищем зворот до героїчного театру тих наших фахових талановитших артистів. Сподіваючись співпраці таких обдарованих знанням і талантом артистів, всеж повторяю, що головний тягар спаде на гурт національної молоді. З її рядів будуть витворюватися необхідні для того театру сили.

В сьому полягає свідомий зворот до нашої національної театрально-спектаколярної традиції, з якою в повній згоді завше переводилася театральна акція у нас, як добровільна і почесна національна повинність української молоді.

Одночасно і тут слід звернутися до традиції елінського театру, що лежить в основі всієї нашої спектаколярної концепції. Аджеж грецький театр до найпізніших часів свого розвою, не мав фахових акторів, а роля виконавців лежала на молоді, як світських, так і духовних, жрецьких кругів, які поповнювалися окремими одиницями з видатних і почесних горожан, або найвизначніших осіб міста, королівства чи республики.

Згідно з духом сієї традиції, на Україні з давних часів і досі, спектаколярну акцію незмінно несла на собі національна молодь: у князівську добу у своєрідній формі нашого трубадурства, що протиставлялася акції мандрівних „кумедійних дійств" і „скоморошним" трупам. Акція поважного героїчного театру переводилася також і „співцями дружинниками", або „отроками" з феодального князівського лицарства, що „хвалили старе время", або співали і розповідали про „колишню славу" і вчинки героїв.

Пізніше в епоху козацької держави, в часи розцвіту „шкільної драми", служення національній войовничій музі Мельпомені перебирає на себе „спудейська" (студентська) молодь вищих шкіл України. Театральна акція у сей період „відправовується пшез зацних отрочат" з академічної молоді, „з синів гетьманської і козацької старшини чи то иншої шляхти". З часом і з представників міщанства, що

в пізнішу добу добре зорґанізувалося у цехові союзи й брацтва, творилися кадри артистів, що особливо спричинялися до збереження традицій нашого мистецтва, особливо в добі лихоліть, коли козацька старшина і школи занепадали.

Вірна традиціям добровільного мистецького чину, студентська молодь кінця минулого і початку сього століття відроджує і продовжує спектаколярну акцію на Україні в питомій їй формі національно-політичної культурної боротьби. Сю спектаколярну акцію переводить головно українська молодь у формі аматорських гуртків побутового театру „для народу".

Тепер, коли націоналістична молодь, згідно з нашою старою традицією, візьметься в свою чергу переводити справу театру і перейме на себе обовязок служення національній Мельпомені, а одночасно й ініціятиву праці над реформою і відродженням нашого спектаколярного мистецтва, — справа героїчного театру у нас зреалізується напевне.

Але за допомогою яких чинників треба відродити силу давньої нашої традиції? — В сім питанню найкраще звернутися до тих сучасних методів, якими послуговуються в своїх спектаколярних акціях такі держави, як Італія, Португалія й Німеччина. На тих методах можна собі зясувати, яку ролю грає в тих акціях добровільна, ідейна праця молоді і які корисні наслідки має ся праця для згаданих держав.

Щодо спектаколярної акції Італії, то відомий театральний критик Марко Румперті характеризує акцію націоналістичної італійської молоді, як академічної, так і професійної („dopo - lavoro — по праці") в слідуючий спосіб:

„Наша націоналістична молодь своєю добровільною ідейною працею внесла в спектаколярну акцію і в осяги сучасного державного театру і його мистецтва надзвичайно плідне оживлення своєю пристрасною любовю до мистецтва, відданістю національній ідеї, захопленням працею і новою ініціятивою. Тим вона спромоглася відродити сю ділянку нашого мистецтва. Яко наслідок сього, наступило те оновлення національного мистецтва, над яким зачав працювати сам режім, але яке не мігби перевести без допомоги сієї молоді".

„Ся акція — реасумує свої твердження Марко Румперті — прийшла як лік на декаденцію (упадок) нашого офіційного мистецтва, на здеґенеровані тенденції всяких „ізмів", рівнож як і на настроєвий естетизм психольоґічного мистецтва. Ся акція молоді оздоровила моральну недугу і параліж італійського повоєнного мистецтва, внесла нове світло в темряву його ночі; завдяки сій праці і вимогам, які вона викликала у глядача, наше офіційне державне мистецтво у спектаколярній ділянці почало набиратися нового творчого духу, нового творчого імпульсу. Наші театри, що з довшого часу все ще були захоронками соромництва і ексгібіціонізму, — перестали бути полем діяння беззмістовного, аморфного, здрібнілого мистецтва, мистецтва по суті комерційного, бо

наша націоналістична молодь внесла в нього через свою акцію свій героїчний дух — дух традиційної гордости і величі нашої національної ідеї".

Отже італійська молодь своєю чинною ідейною мистецькою спектаколярною акцією внесла у сучасне мистецтво Італії нове відродження, новий героїчно-пробойовий дух. Вона надала йому в значній мірі свою чисту моральну, високу, палку і здисципліновану душу і таким чином зреформувала мистецьку акцію Італії, натхнула її традиційною величю.

Приблизно у таких самих рисах характеризує сучасна португальська мистецька критика ролю молоді у спектаколярній акції націоналістичної Португалії:

„Плекання національної ідеї і патріотичного духа у всій його шляхетности і моралі належиться нашій національній молоді, рівнож як і вславлення основ нашої національної етики і релігійного первня, яким вона натхнута".

Сю акцію суспільство і держава лише підтримують морально і матеріяльно, цілковито передавши її ініціятиву новим мистецьким особистостям, які вповні кермують нею у відповіднім національно-героїчнім стилі і дусі. Згадаємо лише величне щорічне свято на честь поета Камоенса — сього героїчного поета, якого португальці шанують як ми Шевченка.

У німців справа стоїть так само, з тою лише відміною, що там вся акція натхнена у першу чергу ідеєю мистецької дисципліни, певного штандартного типу, і що держава бере на себе почин та ініціяцію. Тут є стремління до штандартизації „типу" мистецтва, скерованого головно на честь держави і на задоволення її духових потреб.

Се той, такби мовити, „тип расового мистецтва", який прагне виплекати германська творчість, щоби створити нову форму національно-державної естетики. Вияви сієї акції підчас фестівалів останньої Олімпіяди, можуть служити дуже повчаючим прикладом. Ось як характеризує дух сієї естетики і сього мистецтва, а головно, ролі молоді, — хочби Люсєн Дюбек:

„В сучасній Німеччині молодь майже поголовно несе на собі якусь з форм національної мистецької повинности. Але спектаколярна ділянка, здається, є її улюбленим полем. Правда, се якраз є те „мистецтво мас", що є одною з найбільш мілітантних форм, у яку мистецький геній німецького воєвничого націоналізму вклав моральну потенцію своєї раси".

Тому, серед инших спектаколярних фестивалів, що розгортался підчас Берлінської Олімпіяди, таке представлення, як „Гераклес" особливо носило характер офіційної маніфестації німецької ідеї, завдяки тим „масам молоді", що так вразили европейських репортерів. Зорганізована націоналістична молодь, „дала несчислимий матеріял виконавців і фігурантів" на протязі всіх програм артистичних

фестівалів. „Майже вся фігурація і акторська акція перевод.илася молодю з секцій штурмабтайльонів, яка прекрасно втілювала в собі своїми сучасними настроями дух античного воїнства" (Л. Дюбек).

Другий французький журналіст з неменшим подивом зазначає:

„войовничі настрої сучасної Німеччини і її націоналістичної молоді, що найкраще находять своє втілення і примінення у представленні героїв німецької слави, в античних Геркулесах, Ахілях і Цезарях, рівнож як і підчас Ґетевських і Вагнерівських урочистостей, у які вона (молодь) вкладає свій пробойовий настрій".

Своїм чинним і активним ставленням до справ мистецької спектаколярної акції, німецька молодь найкраще доказує, яким важливим чинником національно-державного значіння є справа театру.

Тому я певна, що і наша молодь (становище якої, розуміється, инше, ніж молоді Італії, чи Німеччини) стане на сейже шлях. Стане до активного змагу у спектаколярній ділянці, коли ся ділянка буде ареною наших змагань на честь нашої ідеї. Я певна, що наша молодь в своїм орґанічнім шуканні теренів для змагу і праці, до якої можна булоби прикласти свою енерґію і волю, знайде у формах спектаколярної акції природний ґрунт пропаґанди, навчання инших і праці над собою у розмасі загальнонаціонального значіння.

Окресливши завдання і ролю сього другого необхідного чинника для створення і орґанізації героїчного театру, переходжу до третього чинника.

*

Третій чинник, що доповнює собою два попередні і уможливлює справу реалізації героїчного театру, се є справа фінансова себто коштів для театру.

Сей чинник є, такби мовити, реальна основа театральної акції — „тіло" театрального орґанізму. Він є необхідним для функціонування чинників духовного і душевного порядку, отже легковажити ним не доводиться; навпаки слід ставитись поважно і до сієї справи. Ясно, що і се питання треба рішити в першу чергу і то виключно власними національними силами, власним свідомим національним зусиллям у межах реальних можливостей.

Тут знову треба одночасно звернутися до наших національних традицій в ділянці спектаколярного мистецтва; з них почерпнути потрібний імпульс, а так само скористати і з прикладів, як провадили свою спектаколярну акцію инші народи в часи, які подібні до тих, що їх переживаємо тепер ми.

Добрим прикладом тут можуть послужити чехи, які за австро-угорської монархії надавали театрові дуже вели-

ке значіння, яко чинникові національного освідомлення і плекання національного духа мас. Завданням театральної акції — було для них плекання душі і духа народу; як завданням сокільської орґанізації було фізичне й моральне виховання, плекання тіла й орґанізація національного темпераменту.

Чеська театральна акція, як відомо, будувалася виключно на принціпі національної жертвенности, на яку свідомо і систематично спромогалося чеське патріотичне громадянство, просякнуте почуттям національного обовязку. Ся акція громадянського фінансування ідейної національно-культурної акції — не тільки поставила чеський театр на належну височину, але зробила з нього могутній чинник боротьби, вихови і пропаґанди національно-державних ідей. Чеське громадянство спромоглося створити міцну матеріяльну базу театральної акції, з якої досі широко користується чеське мистецтво. Одним з виявів сієї матеріяльної сторони справи є нині численні будівлі театрів по всій Чехії, що носять і досі на своїх фронтонах золоті написи: „Нарід собі", „Чехи на власні сили", „Чехи вітчині і Музам" (Pro Patria et Musis) і т. п.

Се один з численних і яскравих прикладів того, як у ріжних европейських народів в часи їх, так сказати, „передісторичної" доби, справу фінансування спектаколярної акції переймало на себе орґанізоване і свідоме громадянство, і то не лише поодинокі меценати, але цілі гурти, ріжні національні орґанізації й установи.

Ясно, що і у нас в справі фінансования національно-героїчного театру ролю економічного чинника повинно відограти наше орґанізоване суспільство, свідоме своїх цілей і завдань. В сім питанні йому належиться заграти першу ролю і таким шляхом виявити своє активне співчуття акції національно-героїчного театру.

При сьому громадянство повинно виявити свою чинність не одноразово чи спорадично, а мусить переводити її систематично, у формі певної грошової добровільної повинности. Одночасно громадянство мусить знати, що його жертовність повинна носити характер не добродійности, а лише тої чи иншої форми позики.

Треба заздалегідь собі зясувати, що всі орґанізації, установи і окремі одиниці, що добровільно перебирають на себе ролю меценатів, будуть мати певну компенсацію з боку національного героїчного театру, відповідну до сум і розмірів своєї фінансової співучасти. Така постанова питання є як в дусі нашої національної театральної традиції, так і в згоді з орґанізаційними принціпами „духа часу".

Згідно з духом нашої театральної традиції, акція моральної і матеріяльної підтримки театру лежала на тих установах та орґанізованих гуртах, верствах чи ґрупах, якими були в першу чергу високі школи України, гетьманські

і старшинські осередки, а головно цехи й брацтва, себто професійно орґанізоване міщанство. Особливо в часи лихоліть і у переломові доби, коли гетьманський двір і старшина перестали дбати за театр в наслідок політичного занепаду, що відбивався на сих колах; коли високі школи України занепадали — тоді всю театральну акцію переймало на себе орґанізоване населення міст, цехи і брацтва. Вони то найвідданіше плекали скарби національної культури, особливо в її „зрілищних" формах. Історія українського театру дає під сим оглядом досить цінних і повчаючих прикладів з Великої України і з Галичини.

Так наприклад, в справі урочистої дефіляди улицями Київа в час святкування приїзду туди Олексія Розумовського київські цехи і магістрат виробили блискучу програму. Цілий ряд зрілищних (спектаколярних) точок мав внести театральну ноту в офіційну частину приняття. Найцікавішою з точок був кортеж (похід)-дефіляда улицями міста „мітольоґічного поїзду Великого Маршала Козацького" (Grand marechal des Cosaques) Олексія Розумовського:

Золочений повіз був запряжений двома крилатити золотими кіньми, що „мали відображати Пеґаса, сього „коня" Міневри і Белєрофонта, що його рука славного Цехмайстра спіймала на висотах Київських гір, подібно сміливій руці Персея коло античної Інокрени". Сі „пеґаси"-автомати мали везти золоту кариту подібну до тої, „що нею послуговувалися Олімпійські боги". Сі боги мусіли іти навколо у „відповідних їх званню уборах". Своїм виглядом і пишнотою шат, гідно репрезентуючи київські цехи, які ініціювали і своїми коштами переводили технічну реалізацію сієї спектаколярної імпрези, дбаючи аби все випало як найпишніше.

Ся наша традиція, яка наказувала підтримувати спектаколярні акції професійно-орґанізованому міщанству (цехам), — дуже наближає нас до тих самих традицій, що їх мали і нинішні націоналістичні держави.

Так наприклад в епоху пізного середневіччя і в початках ренесансу в Німеччині справу театру зачинають перебирати на себе міські цехи, які разом з політичним і економічним розцвітом міст широко патронують мистецькій національній акції. Серед тих цехів, що патронували морально і матеріяльно спектаколярній акції, особливо плекалися містерійні пієси і вистави, пісні, хори і музика. Особливо вславився підтримуванням тих родів мистецтва Нюренберський „цех шевців".

В Італії, в добу горожанських війн епохи ренесансу, коли скарбниця великого герцоґа Тосканського спорожніла, а тим самим падала і фінансова могутність патріціянських верств, опіку і меценатство над театральною акцією переймали на себе, як і в Німеччині, орґанізовані цехові союзи.

З тих цехових брацтв, що вславили себе опікою над мистецтвом і його діячами, особливо визначився т. зв. „Вовняний цех" (**Arte della lana**), який прикрасив Фльоренцію одним з головних творів її архітектурного мистецтва — храмом Святого Михайла (**Or. St. Michele**), а працювати у ньому закликав цех найкращих майстрів тодішніх часів. Отже той цех перебирає на себе в час горожанських і міждержавних війн справу театру, яка опинилася в прикрім стані, під загрозою повного занепаду.

Міські архіви Фльоренції зберегли цікавий документ з тих часів. В нім згадується що „вовняний цех" перебирає на себе ведення справи театру Тосканського герцоґства, тому, що театр знаходиться в тяжкім стані і тому, що „не можна допустити до остаточної загибелі того, що уосібнює собою високі осяги фльорентійської поезії, музики і малярства, як і виявів шляхетного, творчого духа, питомого високому фльорентійському духові" (**al alto spirito Florentino**). Цех переймає на себе не лише турботи в справах фінансовання театру в його мистецьких потребах, але одночасно заопіковується й долею артистів, щоб вони були „здорові і ситі", а головно одягнені „відповідно високому рангу", який дає їм звання „артиста вовняного цеху Фльоренції", щоби їх не змішувано зі звичайними мандрівними комедіянтами инших сторін півострова.

Особливу увагу цех звернув на одяги головної протаґоністки, що виконувала ролю Мадонни (у містерійних піесах) — „Монни Лізоти", якої одяг повинен був дорівнювати одягу „Небесної Цариці" (**della serenissima Regina**) На такий „люксус і замилування до театру" дійсно міг в ті часи спромогтися лише висококультурний і добре зорґанізований колєктив, глибоко пересякнутий як любовю до мистецтва, так і духом гордости й величі своєї **Patria Florentina** і її культурно-політичної ідеї, репрезентованої її театром.

Таке ставлення італійського цеху до театральної справи надзвичайно близьке, в своїй суті, у відношенню до спектаколярної акції наших обєднаних київських цехів XVIII ст.

Не менш вражає і слідуюча подібність у наставленні української національно-цехової традиції і італійських цехових орґанізацій до театру і в тім, як їм за се віддячувався театр.

Театри, матеріяльно підтримувані цехами, звертали свою головну акцію на славу цехів і переведення цехових свят і урочистостей у найблискучіший спосіб, у відповіднім мистецькім оформленні. За відомостями фльорентійських архівів, видно, що фльорентійський театр, підтримуваний вовняним цехом, брав у відношенню до останнього певні зобовязання. Один з обовязків вдячности полягав у тім, що театр мав виставляти „твори високої штуки," які мусіли віддавати відповідну честь духові і ґенієві Фльоренції,

втілюючи у своїх імпрезах і мистецьких виявах першенство Тосканського духа і його гегемонію в культурнім і політичнім відношенню над цілою Італією. Але, крім сього ідейного обовязку, фльорентійський театр мав як найліпше переводити свята вовняного цеху. Ті цехові свята, яким театр мусів надавати як найбільше пишноти і „блиску, тонкости і дотепу" (**belleza, fineza e spirituozita**), були тою подякою, якою театр платив вовняному цехові за його меценатство.

Відродити нашу національну традицію — таку близьку до італійської і таку питому нашій театральній акції на протязі нашої історії, — є наше сучасне завдання. По сій традиції наш театр незмінно патронували орґанізовані ґрупи нашого громадянства, його установи, або й окремі одиниці з культурної еліти народу, як духовної, так і світської, від митрополитів і гетьманів до шляхти, цехмайстрів і цехів включно. Надати сьому історичному імпульсові нову сучасну форму і належно покермувати акцією, що повстане з сього імпульсу — ось одне з наших сучасних завдань.

Повчаючий приклад дає нам орґанізація молодого німецького театру (**Deutsches Land Theater**) у румунськім королівстві.

Сей театр не мав ніякої державної фінансової підтримки, але істнує виключно на кошти національно і культурно-економічно орґанізованого німецького населення і ріжних околиць, а головно, міської торговельно-промислової верстви (подаю се за інформаціями членів театру). Початок сього театру положено в провінціяльнім місті Сібіу за починам певного національно-мистецького осередку, що мав на меті плекати духову німецьку культуру і пропаґувати здобутки німецької штуки у формах спектаколярного мистецтва. Сю ініціятиву спочатку підтримало громадянство того містечка через свої орґанізації, постановивши р е ґ у л я р н о фінансувати справу театру. Таким чином знайшлося коло 250 донаторів (окремих осіб і орґанізацій), які спромоглися взяти на себе обовязок с и с т е м а т и ч н о ї ф і н а н с о в о ї п о в и н н о с т и у скромній сумі 3.000 лей річно*). Се дало на рік 750.000 лей і завдяки тій сумі театр міг зорґанізуватися у складі коло 10 осіб і розпочати свою акцію, базуючися крім сієї підтримки і на добровільній співпраці націоналістичної німецької молоді. Справа пішла добре завдяки тій співпраці (приїзжаючи до того чи другого міста, театр добирав з місцевої молоді артистів, статистів і хори); а також завдяки тому, що орґанізоване громадянство взяло на себе турботи і по улаштованню помешкань для театру і по приміщенню артистів. За се донатори і добродії театру мали право відвідувати вистави, не платячи за білєти, в сумі їх внесків.

Починаючи зі слідуючого року кошти, які складалися

*) 100 лей=2,60 зл., майже пів доляра.

на справу театру, стали зростати завдяки припливу нових донаторів з сел і з провінції і се продовжувалося до останнього часу, коли в 1936 р. буджет театру піднявся поверх півтора міліона леї. Цілком зрозуміло, що в звязку зі збільшенням коштів, збільшилася і кількість сталих артистів, а також піднялася їх якість, бо до справи приєдналися з одного боку нові фахові сили, а з другого боку виробилися свіжі кадри з добровільної молоді, які теж дістали змогу увійти у склад сталого фахового персоналу театру. Розгорнулася і мистецька праця і технічна сторона справи. Колишні дуже скромні переведення замінилися більш складним монтажем. Репертуар також відповідно поширив свою скалю. Сфера діяльности театру поширилася ще й тому, що стало необхідним робити „турне" по тих місцевостях і провінціях, які давали відповідну кількість донаторів на справу тетару, а також добровільних помішників.

Сей скромний приклад може насунути корисні думки, щодо того, як його можна наслідувати й нам, чи то в Галичині, чи то в Америці, чи на Закарпаті — в межах наших можностей.

Я певна, що і у нас при добрій волі, заінтересованости і любови до праці і мистецтва, знайдеться змога і придбати необхідні кошти і оминути чи залагодити всякі „труднощі" иншого порядку*). Але се може статися лише тоді, коли українське громадянство, його ліпші представники, остільки перейметься національною свідомістю і почуттям своїх національно-культурних обовязків, що буде в стані сприйняти ідею необхідности істнування свого власного театру і то в його національно-героїчній формі.

Наколи наш загал відчує і зрозуміє, що справа героїчного театру є національною справою, одною з наших засобів у змагу за наші ідеали і одночасно „ареною слави і гордости ґенія нашої раси", рівнож як і „школою духа", у якій має виховуватися молоде покоління, — тоді справа національного героїчного театру буде зреалізована.

Поки се не станеться, всі заходи в сьому напрямку залишаються безплідними, а спектаколярна акція і надалі носитиме спорадичний характер. Се, звичайно, не спинить акції героїчного театру, лише затримає на деякий час її повний розвиток і розбудову.

Така затримка у розвитку спектаколярного мистецтва є явищем дуже неґативним, особливо з точки погляду загального розвитку нашого національного руху у його ділянці формования духа нашої нації.

Затримка в одній із функцій національного орґанізму безперечно явище ненормальне і тому шкідливе.

*) На совітській Україні акцію орґанізації героїчного національного театру розглядати не доводиться, бо ясно, що там взагалі ніяких форм національного мистецтва бути не може.

В той час, коли наша ідеольоґічно-національна публіцистика, література і поезія, що так блискуче розгорнулися за останні 10-15 років, цілковито виконують свою високу ролю духового „будительства і водительства" нашої нації, виробляючи поняття нашої національної ідеї, викристалізовуючи її маґічною силою слова — в сей час наші образотворчі пластичні і спектаколярні мистецтва ще не осягнули в сім призначених їм щаблів. Вони ще не спромоглися виконати своє завдання, себто дати у формах і образах видиво сеїж національної ідеї; ще не стали на шлях духового ведення, себто не дали у реальних мистецьких формах вияву своєї ініціяції.

Се явище робило і робить ту прогалину, яка, повторяю, нарушує загальну гармонію всіх діючих позитивних духових чинників і тим затримує загальну духову еволюцію нашої нації, гальмує розвиток нашої ідеї.

Се не є ні парадокс, ні метафізика, ні фантазія, а цілком зрозуміле твердження для тих, хто стоїть на базі спіритуального, а не вузько-матеріялістичного світогляду і обсервує, з нього виходячи, розвій сучасних подій. Той, хто се відчуває, зрозуміє як необхідність — прикласти свою ініціяцію і активність для зірвноваження сієї диспропорції,той вкладе свої сили для створення певної гармонії у розвитку всіх тих мистецьких проявів. Особливо тепер, коли відчувається, що се — „дух часу", коли стає ясним для кождого, що ті прояви мистецької акції, якими є пластичні спектаколярні форми, стають актуальними. Спектаколярне мистецтво стає нині справою вповні реальною, тому що є вже відповідний „дух" у мистців, є необхідний для піддержки його настрій у молоді. Навіть помітні деякі позитивні симптоми у напрямку зацікавлення і „активної співучасти" (у змислі фінансування „потрібної і навіть необхідної акції національного героїчного театру") в певних ґрупах громадянства.

Се все дає змогу твердити, що справа національного героїчного театру стає вимогою часу. Отже використати сей дух часу енерґійно, вміло і розумно належиться тим нашим мистцям і артистам, які почувають себе до того „покликаними"; які сміливо візьмуться за мистецьку спектаколярну акцію з повним розумінням відповідальности і важливости справи, як і з певним запалом, вірою, знанням діла і витреваліcтю. Ясно, що крім любови і віддaности справі, необхідно посідати знання, досвід і здібности, коли не талант.

*

Створити український героїчний національний театр поза межами московської окупації нині є цілком можливо, не зважаючи на трудноші. І то, повторяю вкоротці, створити сей театр можна лише на основі трьох вище-розглянених чинників:

1) Мистецької провідної індивідуальности, яка, надаючи всій акції певний ідеольоґічний характер, озброєна необхідним знанням, творчою інтуіцією і фаховим досвідом, створить такби мовити „дух" цілої акції героїчного національного театру.

2) Живої сили національної молоді, яка візьме на себе добровільно і на початку безкоштовно весь тягар мистецько-театральної повинности, віддаючи свій час і працю на ідейне служення акції, творючи — такби мовити — „душу" театру.

3) Фінансової підтримки і то не добродійно-спорадичної, а сталої і систематичної „грошевої повинности" — яка буде компенсуватися у відповідній формі, і яку буде нести громадянство, орґанізоване в ідейні, в комерційні, чи в фахові уґруповання (кооперативи, комерційні т-ва, Просвіта, окремі особи і т. п.). Се дасть матеріяльну основу, або створить, такби мовити „тіло" театру, дасть змогу наймати салю, виробляти декорації, костюми і переводити необхідні для справи акції.

Сі три елементи — необхідні для створення орґанізму театру і лише їх наявність дасть змогу жити тому „Я", тій індивідуальности, яку повинен виявляти з себе український національний героїчний театр.

Инакше кажучи, сі три елєменти мають скласти одне гармонійне ціле, зложене з чинника духово-ініціяційно-розумового, з чинника душевно (психічно)-емоціонального і інтуітивного та чинника „волевого", матеріяльного порядку.

Кождому отже, хто визнає за свій спіритуалістичний світогляд і вважає, що дух є сильніший за матерію, сі ідеї будуть цілком ясні і зрозумілі. Отже, черпаючи істини з минулого античного спіритуалізму і сполучуючи їх з певними елєментами наших своєрідних традицій, ми повинні утворити синтезу, необхідну для сприймання мистецької ініціяції, для творчости в дусі нових часів.

Думаю, що инші спроби створити і д е й н у театральну акцію, базуючи її лише на ґрунті матеріялістичного світогляду, чи на яких инших підвалинах і принціпах, — засуджені або на фіяско, або на животіння при наших сучасних обставинах. Лише духовий підхід до справ ідеольоґічного мистецтва, до його ролі і завдань, — може т е п е р викликати відповідну реакцію у позитивнім напрямку. Лише в сей спосіб можна створити з театру ту духову силу і надати їй характер **„Ars arma pro Patria"**, що зробить з національно-героїчного театру арену ідейної боротьби — **Campo Martio Musis** (Поле бою муз), у якій кождий член, чи то з проводу, чи то статист, чи механік, чи суфлєр — почуватиме себе включеним у кадри ідейних борців.

А з глядачів утворяться маси, свідомі свого національного призначення, завдань, обовязків і спільноти національно-творчої мети.

Лише така спектаколярна акція буде в стані зреалізувати ту призначену їй ролю, яку так інтуїтивно відчув, передчув і висловив у своїм вірші покійний поет-вояк Дараган:

„Виходиш так бувало із театру,
І тисне груди божевільний шал,
І спрага подвигу в палкому сердці взоре
Глибокий слід і збудить мрій фіял".

Ось та роля театру: збудити певні духові чинники, викликати їх до життя і примусити д і я т и у сфері спірітуальній, аби приготувати певний ґрунт, який зможе стати базою для діла. Не мрію-міраж повинен викликати героїчний театр у глядачів, не настроєве мариво мрій, а мрію-мету, порив до діла на користь і на честь нації та її великої будуччини.

Д. Д.

Зрада амфіктіонів

Любов і ненависть; завше були вони, і завше будуть. Ніколи не буде позбавлена їх — безначальна вічність. Е м п е д о к л ь

Несамовите вражіння робить витереблювання совітсько-української „еліти". Хоч не позбавлене льоґіки те божевілля. Покотились голови совєтських ентузіястів (Крушельницький, Фальківський), потім — Шельменків „із малоросів" (Скрипник), дальше — спантеличених Валєнродів, які так забріхалися, що не знали, чи були нашими Валєнродами серед чужих, чи імперськими — серед своїх; нарешті — яничарів (Балицький, Любченко) — більших і менших. Серед них — високі достойники „незалежної УССР", голови її „уряду". Неначе щоб „всім, всім" довести, що ніодна голова „незалежної" совітсько-української республики не може бути достаточно залежна, щоб її не треба було стяти. Пролляти кров своїх — ось ціна, якою остаточно припечатували своє перекінчицтво яничари. Про се неясно догадувалися Антоненко-Давидович і Хвильовий, сьому байдуже приглядалися Скрипник, Винниченко і Грушевський, се з запалом робили Любченко, Затонський і Балицький. І — все надаремно! Українську Содому мусів пожерти вогонь праведного бога імперії — а заразом і червоних „праведників"...

Переглядаючи страшний спис „українців з походження", пожертих спраглими крови совєтськими богами, — одна часопись запитує: — а може вони й справді були винні супроти тих богів? Може таки пірвались на них? „Невже українська кров таки ділає?" (*Діло* 18 VI). О, ко-

либ було так дійсно! Тоді останні масакри не булиб позбавлені певного понурого — але не такого гнітучого — траґізму. Але так не є. Будівничі червоної імперії може боялися, може сумнівалися, чи не відізветься в їх жертвах українська кров. Але — в тих жертв, у Любченків ся кров грала не більшу ролю, ніж українські кости у Киселя...

Проблема витереблення совєтсько-української „еліти" складніша. І коли я обсервую Тичину, Рильського, Сосюру, всі їх „ура" і „хай живе", на честь завойовника з півночі, мені пригадується сцена з абісинських споминів ґен. Де Боно. Урочистість відслонення „памятника відплати" в Адуї:

„О 8-ій рано — пише ґенерал — я відбув кінний візд до міста, почерез ряди населення, якому наказали бити оплески. Я не був такий наївний, щоби вірити, що ті оплески — щирі". По промові до коптійського духовенства, ґенералові „відповів заступник голови капітули в Аксумі... Він промовляв з надмірною балакучістю, запевняв, що аксумітська культура має богато чого завдячувати римській, що мені — до речі — було цілком невідомо, і підкреслював щирість своїх почувань"...

Не стаю на сторону амгарів і неґуса, які були такі самі завойовники дооколичних племен, як і Де Боно. Але коли нас трактують як етіопів; коли нащадки запорожців лавою вишиковуються перед московськими Де Бонами; коли на приказ оплескують їх, коли — на чуже замовлення — навипередки доводять спільність нашої і їхньої ідеї, чи культури, — нас охоплює почуття відрази і жаху. Ще жахливіше — коли сю добровільну театральну „кляку", зі спухнутими від оплесків долонями і з пересохлим від „віватів" горлом — ставлять під стінку на рівні з чесними „бандитами" і „контрреволюціонерами".

Ні, се не голос крови. Навіть нефортунних „Валенродів" мало було серед наших „етіопів". Більшість віватувала тріумфаторам в добрій вірі, з доброї волі. Вона „підкреслювала щирість своїх почувань", і щиро вірила в універсальні ідеї „загірної комуни", „словянської федерації",чи „спільних історичних шляхів" нашої Еляди з московським Пилипом; вірила, що великі ідеї, голошені тим Пилипом і його наймитами, є двигунами людських вчинків, а не людські пристрасти і апетити драпіжників під маскою тих ідей. А коли між блискучими ідеалами і практикою, яка творилася в їх імя — заходив розбрат; коли совєтські „етіопи" так само з здивування, лупали очима, як предки за Петра, з яким лучилися „для віри православної", а опинялися на „дибі", чи в „застєнках", коли я обсервую їх здивування, мені все пригадується — напозір смішна, але глибока увага автора *Історії Русів* про інтимний звязок, що істнує між високолетною ідеольоґією наїздника — а його руїнницькою практикою. Оповідаючи про насильства Петрових

солдатів на Україні, автор пише, що їх „безчинства" звичайно діються під титулом: „я — слуга царський! Я служу Богові і Государеві за весь світ християнський! Курки й гуски, дівки й молодиці — належать нам"!

На перший погляд несподіваний висновок! Але не тоді, коли його поставити на ноги, замість лишити обернениим до гори ногами. Бо завше тих, що несли подоланим свою „нову ідею", — гонив потяг за матеріяльними „благами" нападеного, „ідеольоґія" — дочеплювалася пізніше, часто в добрій вірі, в почуттю своєї вищости над породою „рабів"... Колись — воїни Бога, що билися „за весь світ християнський" — жадали за се собі гусок, курок і жінок. Тепер — войовники за „новий справедливий лад соціялізму" і „щастя всіх трудящих" — жадають собі за се вугля з Донбасу, таврійського збіжа і кримських портів... Суть лишається та сама. Однакова лишається і наївність „новохрещенців", обурених по невчасі, що жреці чужого бога або видуманої чужинцями ідеї соціялізму — жадали, щоби зігнули перед ними потилицю і цілували порох на слідах їх побідних чобіт. Хто визнав чуже „вірую", — не сміє нарікати: його винахідники все матимуть право його інтерпретувати як їм догідно. Як каже Самійло Величко: „Звитяжець завше сам і право дає, сам і тлумачить теєж, як хоче".

А на тлі тих історичних пригадок, — так смішно виглядають безконечні жалі (поки на них позволяють) — що північні „слуги бога", „людськости" чи соціялізму — фальшиво — з кривдою для нас — товмачуть свої власні ідеї! Або плач Манілових з Малоросії української, що й вони служать тій самій ідеї; що і їмжеж належиться бодай частина гусок і курок з їх власного краю, а не стінка; що крадіж „дівчат і молодиць" не дасться узгіднити з якимбито не було томом „Капіталу" Маркса (м. и. з сих єреміяд складається ціла літературна творчість — останніх літ — В. Винниченка); що поступати так, як поступають наїздники — некультурно і негуманно... Так Гоголь — віддавши цілого себе, цілу свою душу і цілий свій ґеній на службу чужим, — пізніше збентежений і спантеличений писав до Максимовича, радячи йому кинути „стару, товсту бабу Москву": „Киньте Кацапію та їдьте в Гетьманщину... Дурні ми справді, як подумати добре. Для чого і кому ми жертвуємо всім?" Згадуючи ту „товсту бабу", скреготав зубами Панько Куліш в своїм вірші: „Обманщице, кого ти не дурила?!"... Не один Бальмен і не один Кухаренко жалував, що мусів проливати кров шляхетну „не за Україну, а за її ката"... З здивованням звертався до чужинецького синедріону Хвильовий з питанням — „не вже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?" Невже сю любов не можна погодити з „службою богові і государеві за весь світ християнський"? За „світову революцію"?

Все се було надаремно! Цілком надаремно! — кара не-

хибно і нагло спадала на зухвальців. Уважати себе за щось иншого, — сеж значило клонити голову перед принціпом окремих людських пород з окремими інтересами! Заявляти свої „недоумєнія" — сеж значило заперечувати виключне право чужого синедріону, товмачити встановлені ним догми! Значило проповідувати ненависть! Завдання і обовязок новонавернених — оплескувати і доводити „щирість своїх почувань". Се все. Хто визнав першу аксіому чужинецької ґеометрії — мусить іти консеквентно до кінця, або — видумати свою власну. На се останнє — совєтофіли не спромоглися. Захоплені „висшою" ідеєю, принесеною їм їх добродіями на „вістрі баґнета" — вони мов барани йшли під ніж, проводили „пятилітки", ліквідували „куркулів" і „бандитів", шанували Пушкіна і кликали смерть на „жовтоблакитників".

„Я ніколи не бачив — писав Щ е д р и н — щоби баран йшов радо не лише на заріз, але й взагалі, кудиб то не було, куди йому йти не хочеться. Звичайно, коли хочуть отримати добрі котлєти, то барана волоком волочуть на місце страти, і ніхто при сім в нього не вмовляє, що існує на світі якесь абстрактне поняття, на якого підставі він, в певну мить, повинен не упиратися, а стремітися наперед. Баран зовсім вже не такий недотепа, щоби повірити таким намовам"[1]).

Але в людськім суспільстві буває й таке, і досить часто. Хто хоче пса вдарити, кий знайде. Хто хоче повести барана на заріз, — знайде відповідну ідеольоґію — „словянофільство", „огляди ґеополітики", „расова спільність", „оборона інтересів соціялізму" і пр. І — знайде баранів, що ті видумані, на їх загибіль, „абстрактні поняття" чи ідеольоґію — з піною у рота боронитимуть... Бо — продовжує Щедрин — „такі абстрактні поняття істнують, і вони змушують істоти далеко розумніші — рухатися і виконувати такі чинности, які просто протилежні не тільки їх користям, але навіть звичайному почуттю самозбереження..."; які є „потворною нісенітницею", або просто „самогубством", є „переплутанням всіх понять, спотворенням всіх інстинктів"... Одним з прикладів сього добровільного самогубства і є траґікомедія українських совєтофілів.

Ні, не за голос крови стинають голови українсько-совєтській „еліті", а за — наївність, за спотворення найпримітивнішого інстинкту самозбереження, за віру в „абстрактні поняття", вириті як напис на брамі для баранів, що йдуть до різні, — напис, що на нім вони читають звабливі гасла „свободи, рівности і братерства", але який на ділі звучить як грізна осторога, як напис над брамою Дантівського пекла: „покиньте надію на завше, ви, що сюди входите"...

[1]) Ся і дальші цитати з сього автора взяті з твору *Признаки времени* р. IX.

Є фаталісти серед того роду істот, є й — резонери, мудрагелі, пащекуваті. Але однакова їх доля. Перші, „які, знаючи, що в дану мить їх чекає катування й ганьба, йшли самі, йшли власними ногами, щоби закоштувати се катування чи наругу". Се ті, які навіть не думають „боротися з потворою, що женеться за ними по пятах"; навіть не намагаються „підносити безсилі руки" на неї: „який глузд обурюватися і злоститися, коли над нами тяжить фаталізм, коли ми самі не віримо творчій силі сього обурення, коли ми нічого не можемо, ні перед чим не дерзаємо?"

Се ті, які каються на судових розправах СССР, се ті, які плачуть на них, се ті — які вмирають з криком: Ave Caesar!

Не краще кінчать і резонери, ті, що пускаються хитрувати, доводити, переконувати пекельних воротарів, що останні — помилилися. Тих стрічає ще гірша кара, бо вони такіж слабі, як і фаталісти.

„Слабість не тільки славна своєю повною нездарністю до орґанізації, але понад то майже завше є здеморалізована. Всі хитрощі, на які іноді вона здобувається,... все те не тільки що не ратує її від пазурів хижаків, але навіть зміцнює останніх, дає їм нову зброю: „Ага, так, ти ще пручаєшся! Так тобі в петлю не хочеться лізти! Стривайжеж, я тебе приголомшу!" — так регочуться злісно й радісно хижаки затягаючи поволі мертву петлю, від якої так штудерно пручалася збожеволіла від жаху безсилість" — на численних процесах в Москві. „В сім випадку, куди не кинь, все буде клин. І слабість, що пручається, і слабість, що віддається без опору, — все на руку хижацтву!... Що за користь в резонах, в доказах, переконуваннях?... Хижацтво не слухає і не переконується, лише роздражнюється і ділає" (*op. cit*

І „фаталісти", і хитруни — кінчать однаково: доля тих, що не вміли „дерзати", що „самі не вірили в творчу силу свого протесту". Не були се одиниці того ґатунку, з якими панькаються тріумфатори. І за те їх нищили.

Але для чогож большевизм нищить инших? В своїй промові новий намісник московського Ксеркса на Україні, Хрущов — порівнював „контрреволюціонерів" з Андрієм Бульбенком, якого забив його власний батько, уявляючи самого себе в ролі старого Тараса. Смішні блазенства! Але не блазенство є, коли Совєти мордують Любченків і инших Андріїв, які „зрадили" не большевицького „Тараса", а навпаки, — свій нарід для нього. Чим пояснити їх ліквідацію? Сіж Любченки і Балицькі — сеж не були ні „фаталісти", ні Шельменки, ні хитруни. Се були яничари!.. Нащо було їх витереблювати? Нехай „фаталісти" обурювали і „провокували" своєю баранячою потульністю, хитруни — „пащекуванням". Але Андрії, що остаточно кинули своїх? І їх під ніж соціялістичної ґільотини? Чи се не божевілля? Мабуть таки напевно бодай в них обізвався голос крови, у тих яничарів „українського походження?"

Ні, і ще раз ні. Не за те їх паплюжать, не за те винищують. Тут ділає инша причина...

Перенесімся на мить в віддалену, а таку безмірно близьку нам добу — воєн Еляди з македонським Пилипом. Тодішні грецькі Любченки, Затонські, Балицькі і Скрипники звалися — Лястенами, Евтикратами, Тімоляусами і Евдікусами. В кождій гелядській державі мав Пилип таких Тимоляусів-Любченків, з якими боровся Демостен. Але — анальогія! — їх толєрував Пилип лиш дотн, аж вони не зробили своє; аж не відчинили йому брам міста. Потім — вони ставали предметом глузувань і наруги з боку пилипових вояків, що прозивали їх „злодіями" і „зрадниками". А коли ті плакалися перед царем на нечемне поводження його солдатні, Пилип відповідав: „не журіться тим! Македонці — грубі люди і без оглади, вони завше звикли називати річи їх імям"...[2])

Чи не тому паплюжать (post festum) Любченків і большевики? Чи не тому нарешті визбуваються їх? Бо Любченки-Евтикрати — цінні Пилипам лиш дотн, доки не наступила їх інфляція. Як говорив в своїй Олінтійській промові Демостен, Тімоляуси тримаються в ласках дотн, доки є ті, що їх треба ними розкласти і перемогти. Колиж „справа зроблена" — мурин може відійти, коли не відходить, його проганяють. Лястен був приятелем Пилипа доки не зрадив Олінту. Тімоляус — поки не сплюндрував Теб, Евдікус і Симус — доки не піддали під ярмо Пилипа Тесалію. Бо „ніхто — гремів Демостен в глухі вуха своїх співгорожан — ніхто того зрадника, що зробив вже справу, для якої його скаптовано, не бере за свого дорадника"... Ось чому м. и. перестали бути дорадниками Сталіна Постишеви і Бондаренки.

Можливо, але нащож їх розстрілювати?

Розстрілюють їх не за те, що відгукнулася в них українська кров, у тих „українців з походження", що пішли на службу московського Пилипа. Лише за те, що — обережний, як ніхто — той Пилип боявся — ануж в них та кров т а к и прокинеться? Ануж вони н а р е ш т і схаменуться! Атенців, які — збаламучені підступною політикою македонського царя — не вірили в його злі заміри; які не могли второпати, защо і чому він має їх нищити — відповідав Демостен:

„Подумайте лиш. В і н х о ч е п а н у в а т и... Отже знає він і те, що лихо задумує на вас, і те, що ви се спостерігли. А що не має вас за дурнів, то й м у с и т ь д у м а т и, щ о в и н е н а в и д и т е й о г о з цілого серця. А се дражнить його, бо при кождій нагоді він боїться, що йому щось притрапиться, коли він вас не випередить".

---

[2]) Ся і дальші цитати з олінтських, пилипівських та ин. промов Демостена.

Ось та причина, чому ліквідують в Москві Любченків, Скрипників, Затонських і Петровських. Вони — українці „з походження", вони — яничари, „туми". Московський Пилип — не має їх за дурнів, він ні на мить не може припустити, щоби люди „українського походження" не бачили, що він з їх країною робить. Він певний, що бачучи се, вони мусять його ненавидіти. Отже — усуває їх, щоби вони його „не випередили"... Мимо того, що вони стоять шпалірами і б'ють йому браво. Мимо того, що оплескують видумані ним для ужитку українських етіопів „абстрактні поняття" і всілякі „ідеольогії", якими прикриває рабунок „курок і гусок", і терор, яким дусить край. Мимо того, що „прибирають Малую Росію к рукам" московського Пилипа. Мимо їх упідлення, мимо всього...

Може членам Політбюра привиджуються Базар, Крути, Тютюнник, тіні тисячів „незнаних вояків", яких „ліквідують" без судової комедії, може тінь Кальнишевського (ті, що „хочуть панувати" — мають історичну память!). Може їм здається, що за кождим „самоотверженним малоросом" — криється Демостен, який з дива не міг вийти — як сміє якийсь македонець, вихований в такій закутині, як Пеллі, пориватися запанувати над геленами; який твердив, що негідне славного минулого Еляди, щоби був володарем в ній муж чужої крови й племени... Може члени Політбюра думали, що демостенівськими категоріями думають ріжні українські „Енки", а не категоріями „боротьби кляс" і „солідарности пролєтарів всіх країн", видуманими мудрими вівчарами для немудрих „баранів".

Але процес отверезіння не наступив серед тих „Енків", про яких тут мова. В їх випадку треба говорити не про нових прозрілих, чи мучеників, лише — про з р а д у а м ф і к т і о н і в.

В старовинній Греції, славилася святиня в Дельфах (були подібні і в инших містах), де промовляла пророчиця Пітія. Довкола святині двічі до року радила рада амфіктіонів, представників населення довкола, що шанувало ту святиню, з чого пізніше повстав союз амфіктіонських міст-держав. Була каста інтелігентних жреців, товмачів пророчих слів оракула. Се було щось в роді римського сената, чи давнього парляменту анґлійської аристократії, які знали, чим стоять народи і від чого занепадають. Сюди сходилися маси прочан, тут діставали поради безрадні, вчилися мудрости предків, тут отримували напрямні, коли треба було запровадити новий лад, розпочати війну, чи заключити мир. Амфіктіони були сторожами храму та добра й інтересів цілого союзу. В ті далекі часи блиску і розцвіту варвари не сміли зближатися до порогу храма, а коли зближалися — їх побивав ясний грім Зевеса. Тоді на приказ амфіктіонів — забили Ефіяльта.

Потім часи змінилися. Пітія зачала промовляти ще

менш виразно, почала „крутити"; аргосцям — порадила не прилучатися до спільної виправи в обороні вітчини, лише — „сидіти тихо", або навіть — подати руку варварам. Нарешті — наступила зрада і головою амфіктіонського союзу — вибрано македонця! Відтепер він, північний цар, мав диктувати геленам — що личило і що не личило, він хоронив Ефіяльтів, він промовляв в імя Еляди, він „хоронив" її святині!

Даремно перестерігав Демостен атенців: „мусите духом і серцем ненавидіти тих, що межи вами промовляють за Пилипом. Зрозумійте, що ніколи не вдасться подолати ворогів за мурами міста, поки в самім місті ви не приборкали тих, що простягають до нього руки!" Нінащо здалися його слова. Ефіяльтів не знищено, навпаки — лише несподівана зміна настрою Александра перешкодила тому, щоби атенці не видали йому — як того жадав — Демостена і товаришів, очевидно за шкідливу діяльність для... Греції!

Звироднілим диктаторам громадської думки елінів — патріотична ненависть видавалася пересудом, відраза до македонського зайди — шовінізмом, недовіря до облудно-голосних його фраз —смішними рештками некультурних віків. Коли прийшло аж таке, Еляда почала хилитися до упадку. Його започаткувала — зрада амфіктіонів, зрада диктаторів громадської думки народу, зрада сторожів його національних святинь і традицій...

На подібний щабель свого неминучого „розвитку" вступили і українсько-совєтські амфіктіони під приказами свого македонця; оті „українці з походження", оті Енки, над якими тепер регочеться компартійна „солдатня"; які „пророкують" (як недавно Любченко, а тепер Хрущов) про інтереси України, „невіддільної частини Росії", — але які давно стратили всяке поняття про те: що є ненависть до „македонського зайди", ані що то є привязаність до своїх святинь, ані, що криється за улесливо-брехливими фразами й „абстрактними поняттями" російського Пилипа, спрепарованими, щоб вести їх і їх країну на заріз. Атрофія думки, атрофія волі, атрофія почуття. Цікаво при тім, що ті чужі „абстрактні ідеї", вбиті їм в голову, витинають свій макабричний гопак в головах „українців з походження" не лиш в СССР, але й на еміграції...

Інстинкт самозбереження вогнем бухає з широких верств нації на Наддніпрянщині, серед маси безіменних борців: селян, робітників, молодих старшинських річників, студентів, що падуть там щоденно, що „іменаже їх ти, Господи, віси". Але не серед амфіктіонів, де панує зрада. І нічого не поможе — замикати очі на дійсність, не поможе канонізувати на національних святих попихачів московського Пилипа, посиланих — по використанню — на смерть:

Путь на Голготу велична тоді

Коли тямить людина,
На що й куди вона йде.

Амфіктіони того не знали, вони вибрали не свої українські Атени, а Москву. Тому і припадкова „плетениця тернова" — не стане їм мученицькою короною, як стала тим — щойно згаданим — соткам тисяч, що згинули — вибравши п р о т и диктатора.

Не поможе й хлюпатися в передісторичних часах (розкіш для дилєтантів і неуків!), ані ревне розчулюватися над нашою расою, мовою і — самими собою і своєю родиною. Пилипівські амфіктіони теж були т о ї с а м о ї елінської раси, т о ї с а м о ї гомерівської мови, і крутилися коло т и х с а м и х апольонових святинь, але — їх дух був духом перекінчиків, духом живих трупів, які — як Бондаренки і Скрипники — ще перед своєю фізичною смертю, гниючи, розкладали повітря.

„Людина, яка завдяки свойому розумові здібна передбачати, призначена самою природою на те, щоб панувати і приказувати. Людина, яка потрафить лише виконувати те, що їй приказано — призначена природою на те, щоб слухати і служити". Один з численних висловів Аристотеля на тему, що невідступно займала його — про касту володарів і касту рабів; або — як каже Шпенглєр — касту феллахів, паріїв. Найстрашнішою хибою старогрецьких, а тепер українсько-совєтських амфіктіонів є заник того дару передбачення і взагалі бачення того, що є довкола: що в світі іде боротьба за істнування, яку ведуть між собою людські породи; що історичний тягар мають діла, не слова; що демобілізацією духа нікого ніхто не переконував; що не тільки ідилічну любов знає „безначальна вічність", лише — ненависть і любов; що в кого заникає один з тих первнів, той стоїть на порозі смерти; хто не вміє панувати і приказувати, той мусить — слухати і служити.

Найдражливіше питання на совітській Україні є — щоби повстала там каста людей, що „хочуть панувати"; тих, що їх сама природа створила на те, щоб панували і приказували, а не бавилися в „фаталістів", хитрунів, „Валєнродів", чи яничарів. Се — не матеріял на провідну верству, на правдивих амфіктіонів нації. Без тої верстви —не помогуть Україні ні рідні Дельфи (де господарюватиме хто инший), ні Демостени (які мусять зажити отрую), ні Пітії (накручувані чужою рукою), ні навіть — незабутні — Термопілі чи Крути...

М. Л.

З пресового фільму

Рідна Школа (ч. 10) пише: „Різкий відємний стосунок наших фашистів до М. Драгоманова і М. Грушевського — людей в свойому часі дуже заслужених для національної культури, бувби, я переконаний, в Італії не до подумання, беручи цілість наших національних справ на увагу".

Думаємо, що „переконання" автора не вистарчає, треба — ще знання фактів. А колиб він їх знав, то знавби й те, що такі італійські „Драгоманови", як Нітті і Джолітті — стрічалися з боку італійських фашистів з такою самою ворожістю, як серед українських „фашистів" — Драгоманов і Грушевський. До Грушевського „відємно відносимося" не як до „людини дуже заслуженої", а як — до політика. Хто хоче писати про справи політичні — мусить насамперед льогічно думати, а потім — знати щось про річи, про які пише.

п. Араміс в **Новій Зорі** (12 VI), „переглядаючи денник лектури одної побожної панни", з обуренням завважив, що вона „з лектури індексового й маломорального твору Дюма „Трьох Мушкетерів", виписала собі як „будуючі" слова мушкетника Араміса, що, знуджений життям, хоче вступити до монастиря". Ну щож бідна панна винна? Вона мабуть думала, що коли сам моральний і неіндексовий автор з **Нової Зорі** бере собі за псевдонім імя того „мушкетника Араміса" — то нічого в його вчинках неморального нема? Але мабуть помилилася, бо пише Араміс **(з Нової Зорі):** „Маланюк наче старий москаль матіркує коханку"... Ну, і чи дивно, що побожна панна, прочитавши таке в побожній і неіндексовій **Новій Зорі** — воліла від неї роман Дюма? Там — т а к о г о напевно не прочитає.

Дзвони (ч. 4-5) знову вийшли з рівноваги сприводу нашої критики творчости Ю. Косача. „Вся українська критика признала одноголосно орґанічну українськість у творах Косача", а **Вістник** — ні... Гадаємо, час вже **Дзвонам** привчитися, що не все з того, що „признає вся українська критика" — признає **Вістник,** — і навпаки. Контрцитати **Дзвонів,** де посол Розумовський (Косача), так само, як Чарторийський, представлені „самсонами", що „розвалюють із нутра храм філістімлян" — нас не переконують. Не були вони ніякими самсонами, а царськими слугами.Що **Дзвонам** може самим тепер неприємно, що захвалювали і поручали своїм читачам мораль „Чаду", якої цілої „краси" редактори не потрапили доглянути,— се їх річ, але **Вістник** тут не при чім. Позволяють — при тій нагоді — собі **Дзвони** на інсинуацію, що **Вістник** тому веде „кампанію" проти Косача, „що Косач покинув свого часу **ЛНВістник,** а потім знову не скористав з нагоди повернутися назад до Донцова". З огляду на те, що з сею інсинуацією стрічаємося вже вдруге (перш в **Назустрічі),** мусимо спростувати: Косач покинув свого часу **ЛНВістник** тому, що пішов до **Нових Шляхів,** а н е п о в е р н у в с я назад н е т о м у, щ о н е п о в е р т а в с я, а тому — що **Вістник** з повернення не скористав. Ще пишуть **Дзвони:** „як се видко на прикладі його (редактора **Вістника)** боротьби проти Юрія Липи, він хоробливо боїться конкурентів". Ні, в **Вістнику** є богато авторів-публіцистів і їх „конкуренцію" бачимо дуже радо. Щож до Ю. Липи — то його конкуренція (як публіциста) для редактора **Вістника** мабуть так само небезпечна, як булаб для д-ра Ю. Липи конкуренція редактора **Вістника,** колиб йому впало до голови писати поеми або статті з обсягу медичних наук...

Діло (26 I), а за ним **Голос** (29 V) подали вістку про „молодонаціоналістів" (група „Ми", д-р Ю. Липа і молоді публіцисти з „Трибуни Молодих" у „Тризубі"). Ідеольоґ сеї ґрупи „молодонаціоналістів" УНР, д-р Ю. Липа присвячує трохи уваги **Квартальникові Вістника (Новий Час** 13 VI); уважає, що постаті „масонів" Бліхера і Штайна — „для українства є досить далекі". Коли сі орґанізатори національного визволення є — на думку д-ра Липи — далекі нам, то се свідчить, як далеко він сам стоїть від того, чим живе і дихає не археольоґічне, а новочасне українство. М. и. зовсім инакше про сю справу думає автор брошурки — „З історії вільних будівничих" (вид. Народ. Стяг 1932 Варшава) — Юрий Липа, який в тій брошурці писав: „б а р о н ф о н Ш т а й н, талановитий пруський міністр, зробив ще більший вилім у пруській зацофаности. Для нього підставою всіх державних реформ було виховання народу і досконалення людей... під впливом фон Штайна було знесено в Прусії кріпацтво"... В 1932 р. Ю. Липа п о р у ч а є українським читачам

Штайна, в 1938 — уважає, що „ся постать для українства досить далека". В тій самій брошурці читаємо: „Нарешті приходить час, коли ціла Німеччина обертається проти Наполеона і упокорення... Тоді висунулися в проводі імена, яких Німеччина не може забути: побідник Наполеона маршал „Вперед" — Бліхер"... Знову — в 1932 р. Бліхер — був взором людини, яка вела свій народ „проти упокорення". В 1938 — постать Бліхера — „для українства є досить далека". До яких дурниць може довести „полемічний запал", коли ним кермує дрібна злоба! Ні, займатися публіцистикою се не те саме, що буяти в археольогії, або писати про **ziołoleczнictwo.**

Будівничий Церкви (Кремянець ч. 4-6) запровадив у себе „русскій отдєл", як пише (по російськи) — „уступаючи просьбам наших читачів з Канади й Полісся". І сяк сама часопись пише, що російські „мова і культура, що пішли на службу комуно-безбожникам, само собою розуміється, втратили свій духовий елемент, стали якоюсь вовчою ямою, яку *інстинктовно многі оминають*"... Але український **Будівничий Церкви** — не оминає...

Myśl Narodowa (ч. 26) пише: „знаменний обяв для доби, в якій живемо — тандета. Мова тут передусім про тандету духову". Старі автори „писали тому, що відчували внутрішний мус, мусіли визволитися з своїх творчих видив. А писали тоді, коли мали щось сказати — публіці. А нині?... Книгарські полиці вгинаються під тягарем пересічности, духової тандети. Друковане слово поширило обсяг впливів, але підпало страшному сплощенню. Доставники літературних книжок, так званої белетристики, то переважно ремісники, без доброго знання свого ремества... графомани... Погляньмо на статистику друків. Правдива лявина. Але що то все варте?... Мозок, годований лихою духовою стравою, зачинає хорувати... А власне нині пересічна людина є стало на се наражена. Ширша публика є назагал без бусолі і читає те, що модне. А нині модна переважно мірнота... Знана правда, що ліпше прочитати добру книжку вартостевого письменника вдруге, а навіть втрете, щоби збагнути її нові глибини, аніж вганятися за тандетою, аби модною... На залив тандети починають нарікати також і науковці... А кілько є наукового графоманства? Сучасне причинкарство, зроджене так зв. „науковцями" без творчої думки, без таланту, полету, наукової уяви є в богатьох випадках обявом тандети. А всілякі причинки плинуть Ніягарою... Криза надміру, яка рівночасно є кризою якости, огорнула цілу теперішню духову культуру. Не лише в науці, але рівнож в літературі, пластичних мистецтвах і в музиці маємо переважаючу інфляцію тандети... Всі царини життя улягають напорові тандети".

Так пишуть деінде. Хтож на графоманів і на тандету звертає увагу у нас, — і то з доказами в руках, — проти того здіймає галас єдиний фронт графоманів — за образу національних святощів!

Polityka (ч. 12) в звязку з знаною резолюцією УНДО — спрецизувала свою програму в одній важній справі. Отже на її думку новоповстала над Дніпром українська держава — не малаби бути самостійною, лише — федеративною частиною ширшого цілого. Дальше — газета заявляється проти автономії Закарпаття і натякає, що протиросійський фронт час. **Polityka** та споріднених їй течій, може бути звернений — на проросійський... **Вістник** ніколи не робив собі оман щодо наставлення час. **Polityka** в сій справі, але всякі точки над „і" можна лише витати.

Назустріч (ч. 10) полемізує з **Новою Зорею,** але — в своїй полеміці — наслідує шан. католицьку часопись: робить **Вістник** відповідальним за те, що написала колись... черновецька **Самост. Думка.** Невже треба аж так по джентельменськи мститися на тих, що не хочуть визнати геніяльности авторів з **Назустрічи? Назустріч** порівнює „гострий тон" нашої речевої полеміки до особистих наклепів наших противників. Трудно, не кождий розуміє, де є ріжниця між гострим тоном і — хуліганським. Болїє теж часопись з приводу „самопо-

жирання" націоналістів, над тим, що „люди запалені одною ідеєю — готові пожерти себе". Не уважаємо тих „націоналістів", яких називає **Назустріч** — за людей нашої ідеї, лише їй явно або укрито ворожої. Отже, деж тут „самопожирання"?

Як подає щоденна преса, на Евхаристійнім Зїзді в Будапешті пресв. Еп. Ів. Бучкові — з незалежних причин — не вдалося зложити привіту в імени українських вірних. Додамо від себе, що на конґресі Христа Царя в Познані мин. року, українським епископам теж не пощастило зложити привіту в імени своєї пастви. Зле виходимо ми на всякім інтернаціоналізмі.

Харбінское Время (ч. 125) дає переклад статті з **Вістника** „В гостині у масонів".

Бібліоґрафія

В. Королів-Старий: *Милосердний самарянин* Оповідання З передмовою П. Ісаєва *Українська Бібліотека* ч. 63 Львів 1938 16⁰ ст. 127 Обгортка Е. Козака.

Оповідання В. Королева-Старого взяті з дитячого життя. Всі вони, крім останньої *Галюцинації* (сюжет з Закарпаття) — малюють, як серед наших дітей будилися проблиски національної свідомости в часі передвоєнної московської неволі, або показують пригоди малих Робінзонів та траперів на українських степах. Сі молоді герої вперті й завзяті, з молодечим запалом здійснюють свої пляни, бо в їхніх головах нема нічого неможливого. Ціла збірка витримана в погідному веселому настрою, хоч оті Костики й Юхимки часто попадають в трагічні ситуації.

Л. Граничка

Віктор Андрієвський: *Три громади* Спогади з 1885 — 1917 рр. *Українська Бібліотека* ч. 61, 62 Львів 1938 16⁰ ст. 1—128+1—128. Обгортка рис. Ю. Кирієнка.

Віктор Андрієвський знаний зі своїх споминів, що ще в 1921-23 рр. появилися під заг. *З минулого*. Тепер розповідає він про полтавський гурток української молоді, що сформувався при кінці минулого віку, про київську студентську громаду та вкінці про полтавську „стару" громаду.

Автор пише просто й безпретенсійно, живо. З його праці бачимо ще раз, серед яких труднощів повставала українська самостійна політична думка та яку шкоду заподіяли українству „соціялістичні" ідеї. Сі ідеї відривали від національного ґрунту найкращі українські одиниці, та в той спосіб спізнювали зріст національної свідомости. До чого дійшла була ся „соціялістична дурійка" між українською інтелігенцією на Україні, видно хочби з того, що ся інтелігенція не хотіла перевидати брошури Л. Цегельського про Московщину ще в революційному 1918 р., бо там був „чистісенький український шовінізм", а українські маси „мають обєднувати робітничу клясу всіх народів, а не сіяти національний антагонізм". Які наслідки отого ідіотичного „єднання" — бачимо сьогодні всі.

„Отак не перший уже раз карається наш нарід за свою сліпоту. Матеріялістичнаж його інтелігенція несе на собі вину за те, що вирекласа своєї стихії, бо думала, що голос крови можна заглушити бурчанням порожного шлунка!"

Л. Граничка

Ганс Ф. К. Гінтер — *Лицар, смерть і чорт* Геройська мисль. Вступ та переклад Р. Єндика Львів 1937 в-во Прометей ст. 168.

Книжка Гінтера — книжка нашої доби. Що є герой? Герой се той, хто „відважився не зігнутися перед своєю долею, який не злякався смерти і не боявся стягнути на себе ненависть многих". Його протилежність — се людці, „яким ніколи не можна закинути ні повної

слушности, ні неслушности, яких хиби такі нужденні, а правди — такі пласкі", що кождий творчий противник мусить відчувати правдиву відразу маючи з ними діло... Герой се той, який ясно окреслює, який ненавидить помішання границь. Герой ненавидить „гуманність". Бо се є „обєктивний" (без упереджень) спосіб думання, се — „не судіть, щоб вас не судили"; се бальзам для нерішучих, тих, що не вміють і бояться вибрати, для тих, що люблять етичну половинчатість.

Яскравим був тип героя в середні віки в пануючій клясі. Хто належав до неї, жив в своїх пишних палатах, як йому належалося, але в приватнім життю — так просто, як його орендар, спав на твердім ліжку, їв звичайні страви... Ненавидячи сучасне, герой любить майбутнє, любить нове покоління, яке буде инакше ніж теперішне. Але се не значить щоб він вірив в утопії. Що видається блискучим тепер, коли з майбутнього стане нинішним — теж стане нудним і нецікавим, бо боротьба за нове — вічна.

Герой мусить завше бути початком нового. Його віра — се віра того, кого звуть божевільним, бо він є вільний, є той, що наповняє жахом серця невільничих натур. Героїзм одиниць — бачив автор тисячі разів підчас світової війни, в німецькій армії, але, завважає автор, не дух того часу створив героя. Його створив дух старих часів, часів розросту старого „райху", мужеської вірности, героїчної ненависти і відплати дідичному ворогові. „Сучасники" були перераженi тим старим — наново воскреслим — духом і тоді почали балакати про інтернаціоналізм, а героям закидати брак здисціплінованости, щось що компромітує „нашу культуру". Гінтер каже, що богато є межи нами мужчин, але „дух часу — є бабський"... Певно, наша культура висока. Але — не вистане будувати шляхи, кораблі і літаки, не вистане кувати матеріяльну культуру — треба кувати й свою душу. Шляхтич Монтень казав — „волію кувати свою душу, аніж її меблювати" (знанням, книжками).

Людина, яка розуміє що то є доля, знає також, що змінити долю може лише зміна нашого духового обличя, цілого психічного наставлення. Герой вміє ненавидіти. Хто хоче виміряти великість долі героя, той мусить знати силу його любови і силу його ненависти. Тим більший його героїзм, чим богатша його любов і чим величніша його ненависть. Певно, коли зайде мова про ненависть, зараз шпурляє вам на голову наш час свої заклятя: обєктивність, гуманність і пр., бо люди що так кажуть — ні теплі, ні горячі, літеплі. Що вони знають про творчу пасію? Іде лиш про те, щоб твір був довершений. Герой ділає з переконанням, що має рацію, що робить слушно хочби проти нього повстала ціла „обєктивність" дня, який не хоче і не може ділати. Гете сказав: „я можу бути щирим, але безсторонним — не можу".

Героїчне наставлення протестує проти замазування границь — між людиною і худобою, між добром і злом, між народом і масою, між творчим розумом і туманом, між одною породою і другою; протестує проти „вирозумілости" і „поблажливости", протестує проти тих, які ненавидять в героїзмі — „атавізм", які не знаходять в собі відваги сказати Ні; які не люблять виразних постанов, ні вибору направо чи наліво; які не розуміють ділєми — „або-або". Так звана „любов до всіх" — се витвір схорілої душі. Також і „негативні" пристрасти — є потрібні і здорові. Гете в *Фавсті* благає вернути йому назад, „нестримані пристрасти, глибоке, болюче щастя, силу ненависти, потужність любови, молодість цілу". Провадити життя? Се значить надати йому свій закон, за всяку ціну і проти всяких перешкод. І пристрасти, і ненависть, можуть виникати з підлої і з шляхетної крови. Відповідно до того, є вони нікчемні або взнеслі. Свобідна, героїчна людина повинна вміти сама закреслити границі, між Богом і чортом, ненавистю і злобою, любовю і вигідництвом, духом і матерією. З пазурів діявола мусить герой вирвати непохитну віру в себе. Герой може згинути, але не може перестати бути самим собою.

Знайти границі — неможливо без примусу над собою. Герой мусить вміти приміняти сей примус. Примус, дисципліна — ще більш потрібні народові, що має сповнити місію. Богато з героя є в ідеалі джентельмена: шляхетно думати, поступати і бути відважно мужеським. Ан-

глійці потрафили з типу шляхтича зробити гідний наслідування взірець для всіх станів. Герсїчні натури — не більшість роблять історію. Гете — не мав респекту перед більшостю; „В ній — казав він — так богато „лайдаків, що пристосувалися, слабих, які асимілювалися, і маси, яка біжить підтюпцем за ними, не маючи ні крихти поняття про те, чого хоче". Великість є лише там, де йде боротьба за істнування і перевагу. Хто хоче перемогти свій час, мусить насамперед перемогти його в самім собі. Реформування світу довкола, мусить розпочатися від реформування одиниці. Коли не змінимося самі, не зміняться і так звані обставини. Кожда доба має такі обставини, на які заслужила. Треба твердо знати, чого ви не хочете, і тоді напевно знатимете те, чого хочете. Такий був шлях героїв. Инший шлях — філістрів, тих, які кождому ентузіястові, кождому, хто виступав з оскарженням, доводили, що він „пересаджує", що замало обєктивний, що „згущує барви" і що річи треба трактувати спокійніше і розважніше.

Породи, які виховують в своїм середовищі героїв, мають перед собою майбутнє; породи, які виховують серед себе філістрів, не мають навіть теперішности. Перемогти антигероїчне наставлення решток загибаючого світу, таке завдання ставляє автор книги, трівожної, хвилюючої, цікавої і такої на часі, як рідко яка инша. Зявилася вона у нас в самчас, а що замісць дрібних сварок і пліток, порушує палючо актуальні питання нашої доби, то річ ясна, на неї не звернула майже уваги „відповідальна" преса. *Вістник* свого часу (в ч. II м. р.) дав витяг з сеї книжки (з оригіналу). Але її треба читати цілу. Читаючи, можна собі усвідомити, як зродилася та нова Німеччина, яка, з книжок Гінтера, Гітлєра і Шпенглєра, війшла в життя, з „літератури", — стала фактом твердої дійсности. *Р. О.*

Запісы Беларускага Навуковага Таварыства — Выданьне непэрыядычнае. Сшыток 1 Вільня 1938 г. 8⁰ ст. 69+(3).

Білоруське Наукове Товариство у Вильні після видання в 1933 р. *Гадавіка* випустило тепер *Запісы*, очевидно, внаслідок невідрадних умовин, серед яких працюють білоруські наукові робітники.

Радо витаємо появу 1-ої книжки сього білоруського наукового видавництва, одначе мусимо при розгляді першої статті в ньому опрокинути посягання М. Шкяльонака на етнічно українські турово-пинську й сіверську землі. Сі землі в часах князів Рюриковичів не були білоруськими й тяготіли до українських осередків, до Києва й Чернигова. Те, що турово-пинське Полісся разом з Берестейщиною (східні окраїни Підляшша) та північна Сіверщина залишилися при Литві після люблинської унії 1569 р. разом з білоруськими землями не може управнювати білорусинів уважати сі землі за свої. Пригадаємо, що (в *Беларускому Фронті* ч. 5) д-р Я. Станкевіч доглянув „український імперіялізм", з яким — на його думку — слід боротися, у ствердженні В. Пилипчуком сумної теперішної дійсности, „що білорусини не вхсдять на історичний шлях світлої традиції співжиття з нами — від половини XIV ст. до 1569 р., доби, яка лишила по собі архитвір — Литовський Статут 1529 р." (*Вістник* кн. 4 ст. 259). Проте ми не будемо називати білоруським імперіялізмом білоруських посягань на турово-пинське й сіверське Полісся, тільки радимо М. Шкяльонакові й д-рові Я. Станкевічеві докладніше простудіювати джерела білоруської історії та довідатися і про взаємини турово-пинських і сіверських князів та їхніх волостей з Києвом і Черниговом і про спільні змагання предків українців і білорусинів спершу у литовсько-руській державі, згодом у Річипосполитій польській до часу її розборів. Можливе, що ми заколочуємо мир на українсько-білоруському відтинку й за те посиплятся під нашою адресою докори білоруських часописів *Беларускі Фронт*, *Хрысьціянская Думка* і *Шлях Моладзі*[1]), але ми не вважаємо потрібним

[1]) В двох останніх білоруських часописах були теж випади проти Пилипчука, але водночас були докори й *Беларускому Фронтові* за заколочування спокою (*Хр. Д.* ч. 15 і *Ш. М.* ч. 12).

ради сонливої „згоди в семействі" толєрувати неуцтво чи то в українських, чи то в білоруських кругах. Може собі білоруський *Шлях Моладзі* (ч. 13) писати, начебто *Слово о полку Ігоревім* було „білоруським" (?!) літературним твором, але аспіранти на корифеїв молодої білоруської науки повинні поважніше підходити до проблєми українсько-білоруських взаємин.

Слід звернути увагу на проєкт Шкяльонака поділу історії Білоруси на 3 періоди: 1) період окремих білоруських держав від IX до половини, 2) період суцільної державности від половини XIII до кінця XVII століття та 3) період упадку білоруської державности від кінця XVII ст. до останнього часу. У двох перших не конче влучні назви; щодо 3-ого періоду, то вже треба дискутатися, чому самі білорусини не виділюють в окремий період доби свого національного відродження, якого початки слід покласти не в початках XIX ст., коли то появляються перші спроби літературних творів на білоруській народній мові, тільки на 1862 р., коли то видавав перший білоруський часопис *Мużускаja Prauda* перший діяч білоруського політичного руху найновішої доби 24-літній Кастусь Каліновскі (1838—1864).

Останні роки існування славної друкарні Мамоничів у Вильні, основаної товаришем утечі з Москви нашого Івана Федорова Петром Мстиславцем у 1570-их рр. обговорює Ф. Іллящевіч; за останній рік її існування приймає він 1622.

Про життя і творчість білоруського письменника Ф. Багушевіча (1840—1898) на основі спогадів його сучасників пише А. Луцкевіч. Свої спогади про того білоруського письменника та приязні звязки з ним подає нам Д Дорошенко, якого назвище перекручено на „Дарашэнка"; проф. Дорошенко поміщує свої статті в ріжних мовах і досі ніхто з чужинців не перекручував його назвища, аж зробили се білоруські... імперіялісти (хай дарує п. Станкевіч, що зазичуємося сим разом у нього). Звязки Багушевіча з польською письменницею Елізою Оржешковою обговорює В. Талочка (Толочко).

Б. Брежго і д-р Я. Станкевіч займаються листом руської ради до витебського князя Михайла Константиновича з 1271—1280 рр. Перший подає опис документу і розглядає сучасні історичні події, д-р Станкевіч розбирає його мову. Брежго подає також матеріяли до історії містечка Глазомічи або Янавічи на Витебщині в XVIII ст. Матеріяли до історії роду Верещаків подає російський історик-емігрант у Празі А. Флоровскій. Білоруські призвища на *ла* (—*ло*) і їх правопис розглядає Я. Станкевіч. Урешті *А. Л.* обговорює політичний процес корифея білоруської поезії Якуба Коласа (Константина Міцкевича) і тов. за участь у минській групі організації „Всероссійскій Учительскій Союз" у 1908 р. Він також подає розпорядок німецького головнокомандуючого на Сході фельдмаршала Гінденбурга з 22 XII 1915 р. про відновлення шкіл на окупованій німцями території; був се перший урядовий акт, що признавав офіціяльно білоруську мову. При тому зазначує автор, що спершу німецька адміністрація забороняла друкувати гражданкою білоруський часопис *Гоман* у Вильні; від 15 II 1916 появлявся він латинкою, а щойно від 6 X 1916 — двома виданнями: гражданкою і латинкою.

Наприкінці поданий некрольог члена Білоруського Наукового Товариства б. директора новгородської білоруської гімназії Івана Цехановского та літопис сього товариства за 1934-38 рр.

Запісы Б. Н. Т. дають нам образ проблесків білоруського наукового життя у Вильні. Хоча ми на початку нашої замітки виказали недомагання в статті М. Шкяльонака, все таки наприкінці зазначуємо, що се видавництво є виявом національно-культурної життєздатности наших братів білорусинів.

Микола Андрусяк

D. **Doroschenko**: *Svensk-ukrainska förbindelser under 1600-och 1700-talen i belysning av den nyaste ukrainska historieskrivningen* (*Särtryck ur Historisk Tidskrift* Stockholm 1937) 8⁰ ст. 129—149.

Автор розглядає українські публікації, присвячені шведсько-укра-

їнським звязкам у XVII—XVIII ст. Реєстр тих істориків України, що займалися союзом між гетьманом Богданом Хмельницьким і шведським королем Карлом X Густавом у 1656-57 рр. починає козацьким літописцем С. Величком, згадує старі нариси німецької історії України Й. Х. Енгеля (по німецьки) і Д. Бантиш-Каменського (по російськи), врешті монографічні праці про Хмельницького і його союз з шведами Н. Костомарова, Н. Молчановського, В. Липинського, М. Грушевського і П. Феденка. З досліджень над діяльністю гетьмана Івана Мазепи і його союзом з шведами в 1708-9 рр. розглядає Дорошенко праці Н. Костомарова, В. Антоновича, Ф. Уманця, О. Лазаревського, І. Каманіна, М. і О. Грушевських, С. Томашівського, А. Єнсена, В. Липинського, Д. Донцова, Б. Барвінського, М. Возняка, І. Борщака, М. Андрусяка і Б. Крупницького. Врешті розглядає праці, присвячені репрезентантові мазепинської еміграції гетьманові Пилипові Орликові та його звязкам з шведами, — Н. Молчановського, А. Єнсена, Б. Александренка, В. Горленка, Ф. Голійчука, І. Борщака й Б. Крупницького.

Огляд Дорошенка обзнайомлює шведів зі станом дослідів українських істориків над українсько-шведськими політичними союзами в XVII—XVIII ст. *А.*

Від Адміністрації

Просимо вирівнати залеглости за кольпортаж, чи передплату і не наражати себе на стримання книжок і на упімнення.

Тим, хто не заплатив за попередні книжки, стримаємо висилку III кн. квартальника за б. р., що вийде в серпні.

Ширіть книжки видавництва і приєднуйте нових передплатників!

Книжкову премію за 1937 р. нашим діяльнішим заступникам і кольпортерам подамо в чергових книжках **Вістника** (при визначенню премії рівнож будемо брати під увагу діяльність в 1938. р.).

Були випадки недоручення книжок на Волині: Д-ру Мик. Фридриху, Мізоч; Олек. Міхалюкові, Крупа; Книгарня ім. Шевченка, Луцьк; Вас. Загорулько, Радивилів; **в Галичині:** Уляні Диді, Стрий; Мих. Дуциловичові, Хітар.

Знижкова піврічна передплата **Вістника** (12 зл.) прислуговує лише тим, що її заплатять **згори,** зараз по одержанню VII—VIII кн.; пізніше треба платити по 2.20 зл. за книжку (за 6 кн. 13.20 зл.).

Виказки довжників посилаємо нашим заступникам, просимо поургувати про заплату і заохотити до дальшої передплати.

Про всі випадки недоручення книжок треба негайно повідомити видавництво і зокрема зареклямувати на місцевій почті. Запізнених реклямацій не узнаватимемо.

Звороти непроданих книжок відсилати пачками, особливо з Волині.

Продавати книжки вільно лише по цінах, виставлених на окладинках.

Кольпортери особисто відповідають за всі вислані їм книжки.

Книжок в борг не давати, бо потім тяжко стягнути належитість.

Книжки висилаються на особисте, або письменне замовлення; без замовлення висилаються нові книжки в тих випадках, коли є вирівнаний рахунок за попередні книжки.

Звороти непроданих книжок приймаємо в тих випадках, коли книжки не розтяті і не знищені.

Гроші і замовлення на книжки висилати лише на адресу видавництва **Вістника.** Не беремо відповідальности за гроші і за замовлення, післані через інші видавництва, які зрештою їх не все нам точно доручують.

Адреси передплатників закордоном просимо присилати листовно; тому, що чеки і перекази, якими пересилається передплату з закордону, переписуються в Варшаві, нотатки до редакції і адміністрації пропускаються, а адреси переписуються скорочено.

В повітах і більших емігрантських центрах, де немає заступників, їх обовязки на поручення видавництва тимчасово виконують кольпортери; якщо немає кольпортерів, просимо наших прихильників зголосити нам відповідних кандидатів — після їх згоди.

На бажання заступників і кольпортерів висилаємо: інструкції, запрошення до передплати і чеки ПКО.

Заступники, які не займаються кольпортажею найновіших книжок **Квартальника,** мусять підшукати на місцях відповідних кольпортерів, для повітів і районів.

Заступники, які виїздять, хочби часово, з свого місця осідку — повинні повідомити про се Адміністрацію і перевести розрахунок.

За приєднання нових передплатників дякуємо: Ст. Дзера; Б. Курилів, Канада; Дир. Л. Киселиця, Чернівці; Мгр. В. Душник, Ню Йорк; Тим. Семчишинові (4); Ол. Штулеві (3); Ул. Диді (3); В. Боровикові (2); Б. Іванчукові (2); М-гру Зен. Федьківу; інж. М. Телізі; Б. Лівчакові; М. Дуциловичові; О. Лапчакові; П. Блевичові; М. Морозовичові; Ст. Пророкові; Б. Зарицькому; (всі в краю).

Хто знавби просимо подати адреси таких осіб: Ярослава Кульчицька, Дрогобич; Дарія Микитка, Самбір; Микола Костащук, Усте; Яків Стирко, Угнів; Василь Гуцій, Жовква; Богдан Дороцький, Потилич; Волод. Талінський, Підгайці; Орися Данилович, Лодзь; Петро Яблонів, Яргорів.

Упімнення до Городенки не посилаємо, бо місцева почта наших друків не приймає; про залеглости наших довжників буде діставати щомісячно лише наш заступник в Городенці.

Хто має **ЛНВ** VII кн. 1924 р.; II, III кн. 1926 р.; I, II кн. 1927 р.; **Вістник** I, II кн. 1933 р., IV кн. VII — VIII, X, XII кн. 1937 р. I, IV, V кн. 1938 р. Просимо прислати в заміну за инші числа **Вістника.**

Шукаємо кольпортерів на повіти: Ковель, Горохів, Холм, Берестя, Любомель, Дубно, Остріг, Костопіль, Косів, Снятин, Заліщики; Підгайці, Перемишляни, Золочів, Дрогобич, Жидачів, Турка; Ліско, Сянік, Мостиська, Ряшів, Рудки, Городок, Камінка Струмилова, Ланьцут, Ніско, Кольбушова.

Мимо кількакратного упімнення не вирівняли належитости за Вістник і Квартальник: Літературний Кружок при прив. гімназії, Золочів, 3.50; Вол. Вротновський, Краків, 3.50; Ом. Децик, Ліпе, 5.25; Др. К. Воєвідка, Станиславів, 15.25; Олесь Соболта, Мости Великі, 1.50; Осип Карчемний, Познань, 4.25; Теодор Шурта, Дзялошиці, 5.15; Ірена Коберська, Львів, 3.75; Мілян Остап, Товмач, 2.50; Дир. М. Ігнашко, Сін. Поляна, Чехія, 2.20; Василь Грималюк, Тишківці, 1.50; еп. номінат. Богдан, Ню Йорк, 2.50; Мих. Диркач, Катовиці, 4.40; інж. Юрій Мельник, Кельці, 5.15; Федір Рожек, Самбров, Чехія, 5.15; Книгарня м. Брна, 4.40; Степан Микитюк, Коломия, 3.25; Осип Павлишинець, Тури Ренети, 5.15; Осип Дейнека, Видраниця, 1.50; Єфр. Бобанич, Синевідсько Нижне 2.20.

За кольпортаж: Вас. Яциняк, Кошлякі, 1.95; Павло Луців, Ділок 4; Євген Якимович, Ярчиньці, 32.25; Софія Юськів, Криволянка, 5.10; Андрій Калюга, Тартаків, 2.85; Евген Кулик, Кути, 7.60; Тарас Козицький, Сіянці, 26.90; Теодор Качалуба, Скалат, 4.80; Ярослав Кривяк, Мостиска, 13.50; Михайло Шигера, Збараж, 14.12; Др. І. Шалаута, Борщів, 6.00; Ілько Шийка, Криве 11.15; Василь Ціховляз, Собятин, 2.80; Стеткевич Роман, Станиславів, 4.00; Світий Петро, Ляшки Завязані, 3.20 зл. Книгарня Савулі, Відень, 9.60; Мгр. Богдан Романенчук, Львів, 33.20; Петро Рибак, Слобідка Струс. 4.75; Романовський Роман, Львів, 8.10; Ольга Решетилова, Сокаль, 2.40; Гаврило Ребко, Сосниця, 3.60; Роман Рошак, Львів, 3.00; Володимир Процик, Камінка Струм. 7.85; Р. Паньків, просвіт. орган. в Рудках, 3.60; Нестор Процик, Гнилички 14.15; Василь Магденко, Надчиці, 2.40. (далі буде).

Ціна сеї VII—VIII подвійної книжки зл. 4.40. Книжка за вересень вийде в кінці серпня.

В вересні будемо друкувати наново адреси всіх передплатників і кольпортерів, тому просимо подати точні і нові адреси.

Вже по видрукуванню вирівняли належитість за передплату Вістника і Квартальника: Ром. Домарадзький, Перемишль; **За кольпортаж:** Ол. Польовий, Кремянець; Мих. Дяченко, Боднарів; Ст. Лаврусь, Журавно.

Обєднання, Ню-Йорк, гроші одержали, просимо подати хто вплатив.

М. Качмар, Берлін, отримали на Ваше конто зл. 21. 30.

Укр. Кооп. „Калина" Вінніпеґ зл. 52 одержали: книжки, рахунок і лист післали.

Т-во Січ, в Ґрацу на Ваше конто заплачено зл. 20.50.

Др. Б. Кордюк, Берлін; **М. Хлипавка,** Торонто; **Дм. Бандусяк, інж. Т. Мороз, М. Ердевдій, М. Бажанський** — всі Чехія; гроші одержали, книжки вислали.

З нами розчислився **о. Т. Волохатюк** за **П. Грицюка 33 зол.**

Анонси, які вишлемо нашим заступникам закордоном, просимо дати до оголошення в укр. пресі.

Просимо заступників і кольпортерів не затримувати довший час у себе грошей, заінкасованих в передплатників і за продаж книжок. В-во має платности, що не терплять проволоки.

При посилці грошей обовязково подавати за що посилається належитість.

П. П. бувшим заступникам: Дм. Лушпакові, Ходорів; Кост. Мельникові, Прага; Мих. Примакові, Б. Айрес; Вас. Штулеві, Рівне, (що виїхали до других місцевостей), за совісну і діяльну працю дякуємо.

Призначується заступниками: на Аргентину **Адріян Аврам Buenos** Aires Ave Montes de Oca 2084 (U t 21-2691)і на Прагу — Чехія **М. Бажанський** Podole Na Hrebenech 1057.

Адріян Аврам, Б. Айрес, рахунок довжників, належитість за передплату **Вістника** і **Квартальника** до кінця б. р., витяг Вашого конта і лист вишлемо в найблищих днях.

Вже по видрукуванню в IV кн. **Вістника** 1938 р. Адріяна Величковського, Адама Скаленного і Івана Чарнецького всі з Аргентини, перебрав на себе рахунок їх Адріян Аврам, Б. Айрес, що був причиною висилки книжок сим панам.

Закликаємо наших прихильників, заступників, кольпортерів в часі літніх вакацій повести широку пропаґанду на місцях за поширенням видавництва і за приєднанням нових передплатників „Вістника", „Квартальника Вістника", зокрема просимо наладнати кольпортажу в своїм повіті і окрузі і припильнувати, щоб довжники заплатили належитість.

Errata:

В статті С. Кушніренка — *Шевченко і ми* в кн. 5 ст. 350 зам. „еліпсами" мало бути „еліпсісами".

Нові книжки

Б. Кравців — Дон Кіхот в Альказарі Львів 1938 ст. 96.

В Островський — Князь Сила-Тур Львів 1938 вид. І. Тиктор ст. 128.

Звіт з діяльности і зем. рахунків Укр. Кред. Банку Краєв. Союз Ревіз. за 1937 рік, Львів 1938.

Др. О. Гриґай — Нерозгадана Сфінкс (Марко Вовчок) Львів 1938 вид. Обрії ст. 40.

Ю. Литвиненко — Запорізм нац. пол. світогляд Париж 1938 ст. 54.

Я. Дзиндра — Як здобути щастя і богатство? Львів 1938 вид. Відродження ст. 24.

Д. Харамбура — О. Маковей, Яворів 1938. Накл. „Гарт" ст. 32.

Історія української культури під заг. ред. д-ра Ів. Крипякевича 519 ілюстрацій вид. І. Тиктора Львів. 1937 ст. 718.

Свята Євангелія о. М. Кравчук Львів 1937 вид. І. Тиктора ст. 457.

С. Орлюк — Князь Володимир Великий Вид. Просвіти Львів 1938 ст. 48.

І. Обух — Де Валєра вид. Дешева Книжка ст. 32.

A. Bocheński — St. Łoś. — *W. Bączkowski* — Problem polsko-ukraiński w ziemi czerwieńskiej wyd. „Polityka". Warszawa 1938 ст. 246.

Cossacos beond the Danub Zaporogetz za Dunayem aconne Opera in Four Acts by S. Artemowsky transleted from the ukr. by W. G. Stepankowsky New York, 1937 ст. 6.

Надіслані журнали

Голос ч. 17—20.

Шлях Виховання й Навчання ч 1.

Українське Слово ч. 8—10.

Український Інвалід ч. 2.

Нова Хата ч. 11—12.

Неділя ч. 19—23.

Літопис Червоної Калини ч. 6.

Українське Дошкілля ч. 4.

Життя і Знання ч. 6.

Будівничий Церкви ч. 4—6.

На Сліді ч. 6.

Світ Дитини ч. 6—7.

Жіноча Доля ч. 11—12.

Тризуб ч. 21—25.

Дорога ч. 5—6.

Львівська державна наукова бібліотека
№ П 4280

ГОЛОС

найкращий суспільно-громадський тижневик молодого українства

Передплата в краю в Чехії, Австрії й Румунії — річна — 5.50 зл., піврічна — 3 зл., чвертьрічна — 1.60 зл. В инших країнах — річна 2 ам. дол., піврічна — 1 ам. дол.
Адреса редакції і адмін.: **Львів, Сикстуська 43 а.**
Число розрах. переказів 249 (Львів 1)

ГОМІН КРАЮ

Одинокий український робітничий часопис.
Адреса: Львів, Чацького 6. Число розрах. переказу 287.
Передплата чвертьрічна 0.90, піврічна 1.80, річна 3.50.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!
Одинокий ілюстрований дводенник

„НАШ ПРАПОР“

що виходить у Львові вже 6-ий рік у понеділок, середу й пятницю.

Кількістю й якістю інформацій заступає „Наш Прапор“ щоденну пресу, головно там, де нема щоденної пошти. ТОЧНІ ПЕРЕДПЛАТНИКИ „НАШОГО ПРАПОРУ“ одержують крім того ЩОМІСЯЦЯ КНИЖКИ В-ва „Українська Бібліотека“, що в продажі коштують по 95 грошів. ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії й Угорщині: річно гори зл. 18, піврічно зл. 10, квартально зл. 5, місячно зл. 1,80, а у всіх інших краях: річно згори зл. 32, піврічно зл. 16, квартально зл. 18, або їх рівновартність.

АДРЕСА: „НАШ ПРАПОР“ ЛЬВІВ, вул. Руська ч. 18 чек. конто 500.277.

АВАНГАРД

ТИЖНЕВИК

помагає розбудові світогляду основаного на життєвих конечностях нації.

АДРЕСА: — Коломия, вул. Бедпарська 9 а. Число розрах. переказу 17.

ПЕРЕДПЛАТА річна — 6 зол., півріч. — 3·50 зол.

Чому вживаєш чужого мила, коли маєш своє

„ЦЕНТРОСОЮЗУ“

III
П 12531
1938 Р 6 кн 7-8

Тернопіль 28 II. 38 П. Т. Пром-банк
Львів, Признаюся, що моїх 10 уділів
в Пром-Банку підписав я з конеч
ности, бо потребував 5000.— зл. ко
ротко-речинцевої позички. Тепер
по признанні мені 7% дивіденди
за 1937 р. (17.50 зл.) бачу, що уділ
не тільки запевнює кредитові ко-
ристі, але й є доброю льокатою
капіталу. Дивіденду прошу пере-
лити на біжучий рахунок. — З по-
важанням. — Гродський.

є УДІЛ
ПРОМ-БАНКУ
Львів, Ґродзіцких 1.

Книгозбірня Вістника

ч. 1	*М. Остреверха:*	МУСОЛІНІ	ц. зл. 1
ч. 2	*М. Макіявель:*	ВОЛОДАР	ц. зл. 2
ч. 3	*М. Антонович:*	ҐЕРРЕС	ц. зл. 1
ч. 4	*Р. Ендик:*	А. ҐІТЛЄР	ц. зл. 1
ч. 5	*Д. Варнак:*	КАРДИНАЛ МЕРСІЄ	ц. зл. 1
ч. 6	*Л. Мосендз:*	ШТАЙН	ц. зл. 1·50
ч. 7	*Д. Варнак:*	ДАНІЄЛЬ О'КОННЕЛЬ	ц. зл. 1
ч. 8	*В. Темляк:*	ВОГНИСТИЙ ХРЕСТ	ц. зл. 1·50
ч. 9	*Д. Донцов:*	ПАТРІОТИЗМ	ц. зл. 1
ч. 10	*Д. Варнак*	ТАЄМНИЦЯ ОРҐАНІЗАЦІЇ	ц. зл. 1·50
ч. 11	*Д. Донцов:*	ДУРМАН СОЦІЯЛІЗМУ	ц. зл. 1·50
ч. 12	*М. Антонович:*	МАРШАЛ ВПЕРЕД	ц. зл. 1·50
ч. 13	*В. Темляк:*	ЗАВДАННЯ НОВОГО ПОКОЛІННЯ	ц. зл. 1
ч. 14	*Р. Керч*	ФРАНКО — ВОЖД ЕСПАНЦІВ	ц. зл. 1·50
ч. 15	*Богдан Горович:*	НАЦІОНАЛІЗМ В БЕЛЬҐІЇ	ц. зл. 1·50
ч. 16	*Ю. Тютюнник:*	РЕВОЛЮЦІЙНА СТИХІЯ	ц. зл. 1.50
ч. 17	*Д. Донцов:*	ДЕ ШУКАТИ НАШИХ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ	ц. зл. 1·50
ч. 18.	*М. Андрусяк:*	МАЗЕПА І ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	ц. зл. 2

В АМЕРИЦІ набувати Вістник: Книг. М. Сурмача, 103 Av. A. Ню-Йорк.

ЦІНА КН. 4·40 зл.

Друк. Ст. Ін. в ар. Івана Тиктора, Львів, Бляхарська 9. Тел. 234-76.
Видав: Ольга Бачинська. За редакцію відповідав Іван Устиянович
Ред. і Адм. — Львів, Чарнецького 26 п. 21.